

IN ILLO TEMPORE...

DE RAMP VAN LISSABON (1755) EN DE TIJDSBELEVING VAN PORTUGESE PASTOORS EN DE PLATTELANDSBEVOLKING.

A. Rentes Florêncio (1)

Op 20 januari 1756 gelastte Markies van Pombal alle Portugese pastoors tot het schriftelijk beantwoorden van 13 vragen m.b.t. de schadelijke gevolgen van de Grote Aardbeving van 1 November 1755. Lissabon was half verwoest, maar hoe was de toestand op het platteland?

De auteur, die geïnteresseerd is in de structuur en inhoud van de wereldbeelden van die priesters en hun parochianen, keek vooral naar de antwoorden die betrekking hebben op de 'wanneer'-aspecten van de ramp. Hij vroeg zich met name af

- Waarmee (hemellichaam, mechanische klok...) wordt het tijdstip van de schokken vastgesteld?
- In termen waarvan (gebed, minuten...) wordt de duur van de schokken uitgedrukt?
- Welke gebeurtenis (Bijbels verhaal, de grote ramp zelf...) markeert de lange tijdreeks van de opgesomde bevingen en naschokken?

In de overtuiging dat een wereldbeeld niet alleen oplossingen biedt voor een "wanneer?" maar ook voor een "waar?" en een "waarom?", bestudeerde de auteur vervolgens de indicaties die betrekking hebben op de ruimtelijke kaders en de oorzaken van de ramp, zoals de betrokkenen die zich voorstelden.

Het verzamelde materiaal is bijzonder rijk. Uit de analyse blijkt o. a.

- dat de sociale constructie van temporaliteit als onderdeel van een bredere discursieve activiteit mag worden gezien, waarbij ruimte-voorstellingen worden gekoppeld aan noties van oorzaak/effect;
- dat het nauwelijks zin heeft om het begrip wereldbeeld (of mentaliteit) te gebruiken in verband met brede categorieën van sociale actoren;
- dat het zeer incorrect is om te veronderstellen dat de (Portugese) geestelijkheid van de tweede helft van de XVIII eeuw totaal geen weet zou hebben van of grote moeite zou hebben met de verlichte opvattingen van het despotisme en/of van de philosophes.

Ik zag dat er geen Natuur is,
Dat Natuur niet bestaat,
Dat er bergen zijn, valleien, vlakten
.....
Maar dat er geen geheel is waartoe dit behoort,
Dat een ware, werkelijke samenhang
Een ziekte van ons denken is.

Fernando PESSOA, 1914 (1983: 109).

1. Zomaar een funest toeval

Vooropgesteld: de overbekende aardbeving van Lissabon bestaat niet. Ze is in ieder geval veel minder reëel dan het verbitterde gedicht van Voltaire ([1756] 1827: 189 ff) of de berustende brief van Rousseau ([1756] 1964-69: 1059 ff).

Voor de auteur van Candide, die graag met vuur en hoongelach schreef, was die ramp hoogstens een geschikte inktkoker; voor de zachtmoedige bewoner van het tuinhuis 'Ermitage' was het slechts het zoveelste funeste toevalletje, dat de door God goed geordende Natuur niet wezenlijk kon verstoren.

De honderden contemporaine verhalen over die natuurramp kunnen nu eenmaal moeilijk worden opgevat als even zovele steken van een reusachtige leugen die een of ander malin génie voor de toekomstige stervelingen heeft willen breien. Op die zaterdag morgen, 1 November 1755, deed zich blijkbaar iets voor. Wat precies kunnen we niet weten. Immers, geen enkele "gebeurtenis zonder een stem, zonder een geschiedenis, zonder een verleden", wat zoveel wil zeggen "zonder tussenkomst des mens" (Bartolomeu d'Araújo, 1987: 327) laat zich ooit zo maar vangen in het kunstig gespannen gedachtenweb.

Het onverwachte, het onplaatsbare, het absurde - in één woord, de catastrofe - is als gebeurtenis voor ons zuivere uitdaging, pure ondermijning, ontoelaatbare overtreding. De gebeurtenis als zodanig is onmenselijk, dat wil zeggen onzegbaar en daarom onwerkkelijk. Over het toeval van de dingen wordt dan gauw het net van de woorden gespannen. Onvermijdelijke overwinning van de soevereine mens met zijn cogito op de uitgebreide wanorde? Of moeten we met Pessoa - die als dichter en filosoof tweemaal de waarheid sprak - die zegeviering aan de "ziekte van ons

denken" toedichten? In ieder geval gaat het altijd om een verslaving aan zelfverzonnen gehelen waartoe alles behoort.

Rousseau de eer om aan een chronische vorm daarvan te hebben geleden. Zijn sociale theorie bouwde hij stevig op de hypothese van een catastrofe, quelque funeste hazard (Rousseau, 1964-69, III: 171) (2), die het startsein gaf voor de mutatie van de oorspronkelijke natuur-samenleving. Rousseau's Toeval als echo op de Bijbelse Val? Ongetwijfeld, maar vooral ook definitieve afrekening met het onoplosbare vraagstuk van de oorsprong, en beslissende stap op de weg naar de bouw van het (wetenschappelijke) model (3).

1.1. Aardbeving als verhalendoos

De aardbeving van Lissabon bestaat dus niet. Ondanks - of misschien beter dankzij - de vele tijdingen daarover. Alleen al aan gedrukte werken, die tussen 1755 en 1803 in Portugal over het onderwerp zijn verschenen, heeft een onderzoeker de handen vol. Bartolomeu d'Araújo, die in dit verband over een explosão editorial spreekt, moest zich daarom beperken tot het analyseren van 'slechts' 124 van die boeken en pamfletten (Bartolomeu d'Araújo, 1987).

Onze eigen verhalendoos, een ruim 1200 vellen tellend manuscript uit 1756, werd in het Arquivo Nacional te Lissabon opengedaan (ANTT, 638). Deze bron is te danken aan een opdracht van de Markies van Pombal die de drie aarts- en elf bisschoppen van het Rijk inschakelde om een in Lissabon ontworpen enquête-formulier door alle plattelandspastors te laten beantwoorden. Deze enquête, die naar zeggen van een seismoloog "een echt wetenschappelijk karakter vertoont" (4), werd pas in 1914 door Pereira de Sousa, militair ingenieur, (her)ontdekt. Tussen 1919 en 1931 gebruikte hij een deel van de antwoorden voor de vervaardiging van zijn monumentale histoire naturelle van de grote aardbeving (5). Deze Inquérito do Marquês de Pombal is na de dood van Pereira de Sousa in 1931 in de vergetelheid geraakt. Ze wordt doorgaans aan het initiatief van Pater Luís Cardoso toegeschreven en zelfs het personeel van het Archief zag het manuscript als onderdeel van de Memórias Paroquiais, die we inderdaad aan de geleerde Oratoriaan te danken hebben (6). Er was ook geen document bekend, waaruit bleek dat Pombal daadwerkelijk opdracht gaf tot het uitdelen en laten 'invullen' van de

(gedrukte) formulieren (7). Dat document bestaat wel degelijk (8).

De dertien - sommige samengestelde - vragen uit de *Inquérito* werden bedacht met, op het eerste gezicht, de bedoeling informatie te verzamelen om een nauwkeurig landelijk beeld te kunnen traceren van de schade die de aardbeving op gebouw, mens, watervoorziening en levensmiddelen had toegebracht. Het is helaas niet bekend wat de ministers van Zijne Zeer Trouwe Majesteit Josef II met de verschafte inlichtingen deden. Wel zijn me twee dingen opgevallen: alle pastoors uit de rurale districten rondom Lissabon tonen zich voldaan over de grote overschotten aan o.a. tarwe, rogge, gerst en maïs, waarvan de prijzen stabiel bleven of zelfs flink daalden (9) (10); spoedig begon Pombal de gemelde overschotten te vorderen, niet alleen voor het voeden van de getroffen hoofdstad maar ook op den duur voor export naar Cadiz en Malaga (11).

Die bron leverde Pombal aldus een broodnodig verhaal over graan op. Vandaar misschien ook zijn nadrukkelijke verzoek aan de aangeschreven prelaten om absolute discretie te betrachten omtrent de inhoud van de antwoorden die door de pastoors werden gegeven (12).

1.1.1. Met een nieuwe komma

Een mooiere methodologische regel dan die van de Portugese schrijver Saramago (1987: 9) valt niet te bedenken. Hij raadt iedereen aan om "naar het sprookje te luisteren en het met een nieuwe komma door te vertellen".

De *Inquérito* is zo rijk aan opzettelijke en onopzettelijke sporen dat zij de plaatsing van nieuwe komma's - en nieuwe vraagtekens - kan verdragen. De antwoorden op de vragen betreffende geruïneerde gebouwen, waterbewegingen en aardeverschuivingen stelden Pereira de Sousa mede in staat om de voortplanting van de aardbeving te beschrijven, en haar intensiteit aan de hand van de schaal van Mercalli (1909) te bepalen. Hij vond aldus wat hij zocht: zijn aardbeving, d.w.z. een adembenevend verhaal over moeder Aarde.

Zo moet het ook mogelijk zijn om, aan de hand van hetzelfde materiaal, het verhaal van haar kinderen door te vertellen. De

aardbeving was immers ook een plotselinge scheur in de vanzelfsprekendheid die, als stoffig gordijn, over het wereldbeeld van de getroffen bevolkingen hing. Is dit dan niet het ideale moment om het verborgene bloot te leggen?

1.2. Feiten opzij

Meer dan een academisch ritueel is modelbouw een noodzaak. Gezien het voorafgaande, en nog vóór we de vragen gaan stellen, moet men zich bezinnen op de inrichting van het 'verhoor'. Commençons donc par écarter tous les faits, car ils ne touchent point à la question (Rousseau, 1964-69, III: 132).

Het wereldbeeld dat we willen verrassen, oftewel mentaliteit, is "het in wezen cognitieve geheel van beelden, waarden en attitudes vanwaaruit wij al dan niet bewust ons individuele en collectieve leven inrichten" (Frijhoff, 1985:15). In dit cognitief geheel nestelt zich een harde kern van oriëntatiemiddelen - of categorien, of misschien beter nog sociale vormen: een tijdschema; een systeem van ruimtelijke coördinaten; en een notie van oorzaak en gevolg, die als achtergrond dient voor alle bindingen tussen mensen. Deze schemata verschaffen ons alledaagse kennis omtrent wezenlijke vragen als: wanneer?, hoe-lang?, vóór of na?; waar?, hoe groot?, hier of daar?; waarom?, hoe komt het dat?, etc.

Tijd, ruimte en causaliteit zijn - zo niet een uitputtende opsomming van sociale vormen - in ieder geval onmisbaar gereedschap waarmee we ons sociale leven inrichten en betekenis daaraan verlenen.

Gourevitch (1983) noemt onze twee eerste sociale vormen 'cosmische categorieën': ze zijn gegeven in de niet sociale wereld nog vóór ze worden gedrukt dans la langue, comme d'ailleurs dans les autres systèmes sémiotiques. Bindingen - die ik als wisselende landschappen zie op het doek van de notie oorzakelijkheid - noemt Gourevitch categorieën met een coloration sociale plus marquée (13). Het Kantiaanse accent en het bijbehorende dualisme, die in deze classificatie doorklinken, waren reeds voor Durkheim een onhoudbare these. De noties van tijd, ruimte en causaliteit zijn niet aangeboren, noch gegeven, noch onveranderlijk; ze zijn daarentegen wisselende uitdrukkingen van een aan verandering onderhevig sociaal systeem

(Durkheim, 1960: 12-13) (14). Dat was ook de pertinente kanttekening van Duby op het boek van Gourevitch: Admettons que ces catégories soient 'obligatoires'. Elles ne sont pas immuables. Evidemment. Puisque ce ne sont plus les nôtres (Duby in Gourevitch, 1983: X).

Tegen het risico van het objectivisme, tegen de neiging om bijvoorbeeld tijd als een uit de Natuur geïmporteerde categorie te blijven zien kan men niet genoeg waarschuwen. Ook het programma van de zeer inspirerende sociologen Giddens en Luhmann lijdt onder their predominantly naturalistic, sui generis concept of time, blijkens de onberispelijke analyse die Elchardus (Elchardus, 1988: 39-42) aan dit aspect van hun werk wijdde.

Tijd, ruimte en causaliteit als oriëntatiemiddelen? Ongetwijfeld, mits men niet vergeet dat ze middelen zijn die de mens zelf aan de mens verschaft. Categorieën? Jazeker, zolang men ze niet gaat beschouwen als mentaal gereedschap met een aangeboren karakter. Sociale vormen? Beslist veel beter, daar men hiermee de dubbelzinnigheid van een tegelijk geconstrueerde en construerende, tegelijk arbitraire en dwingende outillage mental duidelijk onderstreept.

Beschouwen we bovendien deze sociale vormen als even zovele antwoorden die mensen bedenken op de door mensen gestelde vragen (wanneer?, waar?, waarom?...) dan installeren we metterdaad het model daar waar het thuishoort: op het terrein van het discursieve, van de dialoog. Geen dringende behoefte meer aan Vovelle's imaginaire collectif dat "het pre-verbale en pre-reflexieve voorstellingsuniversum" duidt ter onderscheid van vision du monde dat het "cognitieve geheel van beelden, waarden en attitudes" noemt, en evenmin aan de pensée claire, "dat bij Vovelle voor de wereld van de ideeën (ideologie, bewuste wereldbeschouwing) staat" (Frijhoff, 1985: 15). Het is immers geen logocentrische zonde om te beweren dat zelfs ook het onbewuste verhaal in dezelfde vorm is gegoten als de heldere (wakkere) taal (15). Alles is een kwestie van meer of minder schaduw, van minder of meer licht.

Routine of habitus funderen de schijn van sociale orde alleen omdat het stellen van vragen overbodig wordt. De ooit geformuleerde antwoorden krijgen daardoor het natuurlijke karakter van het hemellichaam dat de tijd bewaart, en de onbeweeglijke hardheid van de rots waarop de hut werd gebouwd. Een zonsver-

duistering of een aardbeving kunnen de vertrouwde harmonie - deze eeuwige lente van Rousseau - opeens verstoren en de mensen opnieuw wakkerschudden. Dan worden nog een keer de oude vragen gesteld en dezelfde of andere antwoorden gegeven.

Het oude sprookje wordt dan weer met oude of nieuwe komma's doorverteld.

1.2.1. Tijd, een discursieve constructie

Op zoek naar een invariante kern van temporaliteit, die gedestilleerd kan worden uit de veelheid van cultuur-specifieke tijd-definities, komt Elchardus tot de conclusie dat slechts twee voorwaarden noodzakelijk en voldoende zijn om tijd te ervaren, te duiden, te tellen, te vertellen en vast te leggen. Deze zijn: herhaling en opeenvolging. In de woorden van de hoogleraar:

In order for a system to be temporal the following two conditions must be simultaneously fulfilled:

- some, potentially unique, events must be constituted (classified) as, or taken to be, repetitions or equivalences (i.e. instances of a more general class of events); and
- these events must be sequentially ordered, at least by the elementary distinction before and after.

A concept of time is a concept that expresses these properties and a temporal meaning is a dimension of meaning that interprets reality by using these properties (Elchardus, 1988: 45-46).

Elchardus waarschuwt nadrukkelijk voor de neiging om het zuiver analytische onderscheid tussen herhaling en opeenvolging als een echt onderscheid te gaan beschouwen. Deze twee voorwaarden, die men ook als dimensies kan zien, moeten altijd samen opereren om herkenning van verandering tegen een niet (of anders) veranderende achtergrond mogelijk te maken. Het effect van dit samenspel noemt de auteur de relative invariance. In zijn visie is het precies het willen scheiden van twee onscheidbare dimensies, dat verantwoordelijk is voor het ontstaan van de schijn-

tegenstelling lineair versus cyclisch aspect van tijd (Elchardus, 1988: 46) (16).

Ik ben het met Elchardus eens dat de temporele dimensie van opeenvolging het voor het Westerse wereldbeeld zo kenmerkende plaatje van een "irreversible flow of time" oproept, terwijl het privilegiëren van de temporele dimensie (?) "relative invariance" het cyclische aspect benadrukt en het beeld van de eeuwige terugkeer sterk projecteert. Toch, als ik Elchardus goed begreep, hebben we ten eerste de twee dimensies herhaling en opeenvolging, en ten tweede de relatieve invariantie, die geen derde dimensie is, maar slechts het samenspel van genoemde dimensies tegen een relatief vaste achtergrond (17). Nu, de beelden van tijd als stroom of als rad komen waarschijnlijk als effect tevoorschijn uit dit samenspel. En omdat er mensen zijn of zijn geweest die deze effecten, deze "powerful images", voor zinnig houden of hebben gehouden kunnen we dan moeilijk zeggen dat: "There is no such thing as a cyclical time or a linear time" (Elchardus, 1988: 46). Of men moet deze uitspraak interpreteren zoals ik graag wil dat mijn eerste zin - de aardbeving van Lissabon bestaat niet - wordt gelezen: aardbeving als verhalendoos; tijd als discursieve constructie.

Deze weg bewandelen we verder in de volle overtuiging dat zinvolle beelden - powerful images - verdichtingen van betekenis zijn, en dat er geen betekenis buiten een verhaal mogelijk is.

Ten eerste hebben we het morfeem, het kleinste materiële taalelement, de minimale schakel van de chaîne parlée - , de op zich betekenisloze drager van betekenis (Ducrot, Todorov, 1972: 258-59). Voor een tijdsysteem geldt als morfeem: de zon en de maan met eventueel hun woordvoerders de haan en de wolf; de zee met haar lage of hoge tij, met haar gezanten de meeuw en de dolfijn; het mechanisme met één of meer wijzers, met of zonder kerkklokken, deze bronzen stem - signe et signal tegelijk, instrument de catholicité bij uitstek (Goubert, Roche, 1984: 52); kortom ieder object dat (denkbeeldige) herhaling kan produceren. Laten we vooropstellen dat er niets natuurlijks, 'objectiefs' aan het object kleeft. Hemellichaam, dier, water, zand of klok zijn, als dragers van tijd, alle menselijke makers (18). Net als het morfeem of de relatie tussen betekenaar en betekende arbitrair is (Bally, 1940: 193:206), zo is de tijdbewaarder het resultaat van een keuze uit een veelheid

geschikte objecten. En kiezen is een aangelegenheid van mensen alleen.

Ten tweede denken we aan het kleinste betekenisdragende deel van het taalteken - het **semanteem**. In onze vergelijking is duur een goed synoniem. Duur opgevat als begrensd deel van de 'baan' van de zon, als 'ruimte' tussen het eerste en het laatste woord van een gebed, als numerieke uitdrukking van het segment van een wijzerplaat, etc.

Ten derde noemen we het **syntagma** ter aanduiding van de langere, betekenisvolle kettingen van semantemen. De doorvertelde Schepingsverhalen, maar ook de lange lijnen van de traditionele Vaderlandse geschiedenissen, zijn goede voorbeelden van een discursieve constructie van de lange duur. Hier bereikt het verhaal van de tijd een maximum aan betekenis.

1.3. Wat nu?

Tot zo ver blijven we met deze uiteenzetting in de buurt van het model van Elchardus.

De vergelijking met het morfeem, betekenisloze maar onmisbare eenheid, garandeert de aanwezigheid van zijn eerste voorwaarde: een uitgeselecteerd object (gebeurtenis) zorgt voor herhaling. Het verschil tussen vóór en na - de différence - is daardoor geconstitueerd.

Het semanteem en het syntagma, respectievelijk schakel en ketting van betekenaars, verwijzen direct naar de metonymische, expansieve beweging van de taal (19), en indirect naar de dimensie opeenvolging, naar de voorwaarde van 'sequentially ordered events', die Elchardus noemt. Het uitstellen van betekenis - de différance (20) - is daarmee ingezet.

Nu is het inderdaad zo dat een conceptie van tijd, door het ordenen en coördineren van handelingen, ipso facto betekenis verleent aan de sociale wereld: ... "a temporal meaning is a dimension of meaning that interprets reality by using these properties" - schrijft Elchardus. Maar hoe? Naar mijn mening doordat tijdconcepties met ruimtelijke voorstellingen worden verenigd. De regels van het taalspel - dat Lacan beschreef als bestaande uit een metonymische, expansieve beweging, die regelmatig en

kortstondig tegengehouden wordt door een metaforische, verticale as - geldt mutatis mutandis ook voor het spel tussen de twee discursieve objecten tijd en ruimte.

Spatialisering van de tijd is dan mijn alternatief voor Elchardus' begrip van relatieve invariantie, c.q. voor zijn begrip van een samenspel tussen de twee tijdsdimensies herhaling en opeenvolging. Zoals voor Lacan het metaforisatie-moment een effect van zelfstandige betekenis projecteert, zo geloof ik dat de concretisering van duur in ruimtelijke voorstellingen zulke betekenisvolle, "powerful images", als het rad van Fortuin of de rivier van Heraclitus op het imaginaire collectief vastprijkt (21).

2. Tellen en vertellen

Gezien de omvang van de Inquérito, heb ik besloten mijn verhalendoos voor een deel als grabbelton te hanteren. Als techniek zo gek nog niet.

Het beschikbare materiaal, dat uit alle provinciën naar Lisbon stroomde - alleen de antwoorden van de pastoors uit Algarve ontbreken volledig - heb ik in twee delen gesplitst:

- 202 verslagen afkomstig uit de gehuchten en provinciesteden gelegen in de districten van Lissabon, Santarém, Leiria, Coimbra en in de aan Spanje grenzende districten van Évora en Portalegre;
- 100 teksten afkomstig uit de Noordelijke districten van Bragança, Vila Real, Guarda, Viseu en Aveiro, die aselekt werden getrokken uit een ruim drie honderd verslagen tellende stapel.

De stapel, betreffende de zes Centrum-Zuidelijke districten, werd nauwkeurig en volledig gescreend op aanwezigheid van tijdsduidingen. De oogst is, wat dit betreft, overvloedig te noemen. Immers, de Inquérito opent met deze vraag: Wanneer begon de aardbeving van de eerste November, en hoelang heeft ze geduurd? Met de negende en tiende vraag wilde men respectievelijk weten: hoeveel Aardbevingen hebben zich voorgedaan vanaf de eerste November [1755 tot februari/maart 1756], wanneer, en wat voor schade hebben ze veroorzaakt; en of men zich kan herinneren dat

er ooit een Aardbeving is geweest, en waar, en met welke schadelijke gevolgen.

De reacties op deze directe vragen en andere tijd-duidingen, waarmee de pastoors - die zich over het algemeen onttrokken aan een puntsgewijze beantwoording van de enquête - hun teksten doorspekten, werden door mij gebruikt om de temporele 'morfemen', 'semantemen' en 'syntagmata' concreet in te vullen.

Leidende vragen hierbij waren:

1. wat was de tijdbewaarder?
 - 1.1. wat was de tijdstip van de eerste schok?
 - 1.2. hoe werd de korte duur uitgedrukt?
2. welke kalender werd gehanteerd?
 - 2.1. hoe werd de langere duur voorgesteld, i.v.m. het opsommen van de (aard)bevingen van vóór en na de ramp op 1 November 1755?

Vervolgens zocht ik naar ruimte-duidingen. Het tweede item van de Inquerito vraagt expliciet (en suggestief!) naar de richting van de voortplanting van de aardstok. De pastoor - die in alle antwoorden (ook) de mening van de ("intelligente") bevolking vertolkt of op zijn minst vermeldt (22) - worden de hoofdwindstreken Noorden en Zuiden als mogelijkheid gesuggereerd, en het aanschouwen van de 'ruïnen' als indicator aangereikt voor het kunnen bepalen van bovengenoemde richting. Ondanks deze - naar hedendaagse maatstaven onacceptabele - onvolkomenheden van de vraagstelling, blijven de antwoorden toch bruikbaar voor een reconstructie van de ruimtelijke voorstelling(en). De respondenten gingen in het algemeen zo 'ongedisciplineerd' te werk dat hun teksten vrijwel immuun zijn gebleven voor beïnvloeding van buiten af. Overigens zijn er veel meer ruimte-duidingen op te sporen, die niet door bovengenoemde vraag werden geïnduceerd. Voorbeelden hiervan zijn geluiden en geuren, die in verband werden gebracht met de aardbeving, hetzij als voorspel hetzij als begeleiding.

Tenslotte heb ik alle uitspraken, die direct of indirect verwijzen naar de oorzaak van de aardbeving(en), geïnventariseerd.

De tweede stapel, betreffende de Noordelijke districten, gebruikte ik, in de verkennende fase van het (deel)onderzoek, slechts als grove toetssteen voor de consistentie van de

beelden van de 'mentale' aardbeving, die zich aan mij opdrongen. Deze moeizame - maar hopelijk plezierige - tocht langs een vreemd landschap vol tekens en sporen zal ik de lezer niet sparen. Methode betekent letterlijk weg. Beter dan ze uit te leggen is, lijkt me, hem te bewandelen. Vandaar.

De antwoorden uit het Noorden heb ik ook op de beschreven manier verknipt en onder dezelfde categorieën ingedeeld. Deze werkwijze maakte het me mogelijk om - eenmaal in het bezit van een aantal goed gefundeerde vermoedens - mijn zoekmodel tweemaal op de proef te stellen.

2.1. Tijd in kaart gebracht

Laten we eerst beginnen met de gegevens betreffende de tijduitsluitingen.

Van de 111 respondenten, die expliciet of impliciet naar de door hen en/of door de bevolking gebruikte tijdbewaarders verwijzen, zijn er slechts twintig, die op een wijzerplaat kunnen vertrouwen. Dit vertrouwen is overigens niet groot: "als ik mijn horloge betrouwbaar mag noemen was het 9.45 uur", schrijft een pastoor (23). De klok (of was het een zonnwijzer?) op een kerktoren was ook niet veel exacter: tussen 9 en 10 uur 's-morgens "pello relogio desta villa".

In andere gevallen lezen we dat, op die heldere morgen, de zon het tijdstip van het onheil aangaf: "op de plaats van de horizon waar men 9 à 10 uur pleegt te tellen". Soms wordt deze plaats in een gemiddelde vertaald, en wel aan de hand van de mening oftewel de "intelligentie" van de meeste bewoners: "het was 9.30 uur, min of meer, naar de mening van de meesten, want er is geen klok in deze parochie".

De maan neemt het meestal van de zon over als het erop aankomt het tijdstip aan te geven van een nachtelijke replek van de grote aardbeving.

Behalve negen uitschieters (die 8, 8.30, tussen 8 en 9 en 11.30 als tijdstip aangeven), houden alle respondenten zich aan de grenzen van 9 en 10. Het gemiddelde tijdstip is 9.25 uur.

Fracties tussen 9 en 10, die door de respondenten worden aangeboden, wekken soms de schijn van zekerheid en laten de aan-

wezigheid van mechanische klokken vermoeden. Eén noemt 9.15, drie van hen schrijven 9.45, een andere geeft zelfs 9.50 aan - en toch vallen ze ook onder de categorie van de zonnekijkers.

Betreffende de onderzoeksvraag naar de wijze waarop korte duur wordt aangeduid, vonden we 196 antwoorden. Alle uitspraken werden verzameld, ook die die betrekking hebben op de duur van (aard)bevingen in het verleden en van de aardschokken na 1 November 1755 (24).

Slechts 2% van de respondenten gebruikt hier het (halve) uur als eenheid. Eén enkeling beweert dat het verschijnsel de duur van 12 staties besloeg, wat ook op een dik half uur neerkomt (25).

Voor 35% van de ooggetuigen duurde de schok "de kwart van het uur", "bijna één kwartier", "iets meer dan een half kwartier" of zelfs "de helft van een half kwartier". Het zou misleidend zijn deze en talloze andere uitdrukkingen te willen quantificeren. Mijn indruk is dat het kwartier (en zijn fractie) voor deze mensen een vaag begrip was, dat geen verdere numerieke onderverdeling toeliet (26). Kwartier was kennelijk de minimale fractie van het uur, die nog hanteerbaar bleef, maar die altijd gepaard gaat met allerlei verbale hulpmiddelen. Hieruit blijkt hoe gevoelsmatig deze maat werd gepercipieerd (27).

Dit zou des te meer moeten gelden voor de uitdrukking van de duur in minuten, de eenheid die door 47% van de priesters gehanteerd wordt. Het is overduidelijk dat voor velen dit een gok was: naar mijn intelligentie duurde ze 3 of 4 minuten - schrijft de pastoor uit een parochie zonder klokken of horloges. Anderen, waarvan ook vast staat dat ze niet over deze meetinstrumenten beschikten, noemen als duur: 5 à 6, 4 of 5 of 6, 7 à 8, 7 of 8 of één kwartier, 10 minuten, etc. Maar ook de trotse bezitter van een zakhorloge, dat het zeer aannemelijke tijdstip van de aardbeving in de buurt van Leiria op 9.45 uur vaststelde, moest een beroep op zijn "intelligentie" doen, wil hij de duur van de hevigste schok op 5 à 6 minuten kunnen schatten. Begrijpelijkerwijs. De angst en de ontredde waren te groot op dat moment. Maar het is zeker niet uitgesloten dat bij vele mensen - zoals bij deze pastoor - de directe of indirecte omgang met mechanische tijdbewaarders het tijdsbesef - de inteligência - zodanig had verfijnd dat zij daadwerkelijk gevoelig waren geworden voor de "ruimte" van een paar minuten.

Ook zijn er pastoors geweest die de maand tijd, die ze kregen voor het opmaken van hun rapport, kennelijk gebruikt hebben om buiten de grenzen van de eigen parochie te gaan buurten. Eén uit een dorpje, dat strategisch lag tussen twee tijd gevoelige centra - een klooster (Marvão) en een handelsstadje (Portalegre) - schrijft het volgende: ze duurde "8 menuttos parce menus ve" (sic)... "naar zeggen van mensen die op plaatsen-met-klok zaten" (28).

De duur wordt twee keer in seconden uitgedrukt en dit door respondenten die niet over instrumenten beschikten. Over de derde schok (3 minuten in Lissabon) zegt een van hen dat hij "veel minder dan de seconde duurde" (29).

In 14% van de antwoorden komt men de naam van een of meer gebeden tegen als indicatie voor de duur van de aardshokken: "hij [de eerste schok] duurde zolang als het nodig is om 2 credo's op te zeggen. Haar [van de aardbeving] hevigste stoot zou de bidtijd van 3 weesgegroetjes geduurd hebben" (30).

Helaas is er slechts nog een tweede pastoor die de eerste stoot meet aan de "ruimte die nodig is om twee niet al te langzame credo's op te zeggen" (31).

En we kwamen die priester al tegen, die van de drie aardshokken een twaalftal staties maakte. De overige voorbeelden hebben alle betrekking op (aard)bevingen van vóór of na de eerste November 1755.

Elf respondenten weten niet hoe lang de dreiging duurde. Ze volstaan met het beschrijven van het schrik-effect op de bevolking of ze melden dat er niemand is die het zich nog kan herinneren!

Hoe werd de lange aaneenschakeling van aardbevingen door de priesters voorgesteld?

Voor de reconstructie van deze lange duur konden ze uit een grote hoeveelheid bronnen putten. Zo signaleerden de vaderlandse annalen en kronieken, vanaf de XIIIe eeuw, talrijke kleine en grote aardbevingen die zich in het land en daarbuiten voordeden. Die van 7 en 26 januari 1531, in het bijzonder, waren een angstaanjagend onderdeel van het (erudiete) collectieve geheugen geworden: even daarvoor vertoonde de hemel grote gaten waaruit allerlei felle lichttekens op de aarde afdaalden;

deze scheurde eveneens om vuur en zwavel uit haar ondergrondelijke holtes te spugen; dit alles werd opgevolgd door een regenval van bloed in plaats van water en al spoedig door de pest (32).

Soortgelijke taferelen herhaalden zich op 28 januari 1551. De schuld voor al die ellende werd toen gegeven aan de verkapte Joden die in Portugal in leven mochten blijven (Elementos, 1885-1911, XVI: 316) (33).

De Heilige Schrift leverde ook overvloedig materiaal over aardbevingen en (dreigende) verwoestingen van steden op.

Ten slotte beschikten de pastoors over de nog levende herinneringen aan minstens acht aardbevingen in Portugal, die zich tussen 1699 en 1752 voordeden; en uiteraard ook aan de vele replieken van de ramp van 1755, die in Lissabon en/of elders in het land voelbaar waren geweest (34).

Uit de door mij verwerkte antwoorden op de Inquérito blijkt echter dat slechts één pastoor uit het district van Leiria aan het geschetste beeld van 1551 refereert. Weinigen noemen wel de bronnen waarin deze en andere aardbevingen uit het Portugese verre verleden staan vermeld. Anderen noemen de gevallen die zij zelf of oudere dorpelingen zouden hebben meegemaakt. Deze meldingen zijn niet tot een zinvolle keten om te vormen.

Alleen bij de opsomming van de replieken - waarop iedereen alert was - wordt het pas interessant. 55% van de ondervraagden vermeldt de repliek op 11 December 's-ochtends als zijnde de hevigste en de meest angstaanjagende, al duurde die slechts een Credo. Sousa geloofde daarom ook dat deze aardstok de sterkste van alle replieken is geweest (Pereira de Sousa, 1919-32, III: 873) (35).

Er waren 58 verslaggevers die de datum 10 of 11 of dan "de nacht van de 10de op de 11de " December opgaven. De overige 71 hadden het over de "dag 40", "de veertigste dag", "na voltooiing van de veertigste dag", etc. (36).

2.2. Geopoëtica van de tijd

Et coepit Jonas introire in civitatem
diei unius; et clamavit, et dixit:
adhuc quadraginta dies, et Ninive subvertetur.

Profetia Jonae, III.4.

De toon is hiermee meteen gezet, maar geen priester vertelde mij dat Jona de sleutel bij zich droeg. Mijn eerste vragen waren: wat doet hier het ordinale getal veertigste, dat bovendien ééntenveertigste moest zijn? Het is duidelijk dat men hier de stroom van de tijd ingedamd heeft met 1 November als het begin van de serie. Maar de andere schakels, vóór en na: 8, 15 November, 21 December? Waarom worden deze replieken 'gewoon' gedateerd of 'alternatief' met de naam van de op die dag gevierde heilige gemarkeerd?

Een verklaring kon zijn dat die schok inderdaad zo hevig was geweest dat men de repliek op deze bijzondere wijze heeft willen onderscheiden.

De onderzochte antwoorden uit de Noordelijke districten - die tot dan toe het aangetroffen verbrokkelde tijdschema slechts hadden bevestigd - gaven hierop een verrassend antwoord: in het Noorden werd ze nauwelijks opgemerkt. Daar signaleert men wel degelijk allerlei replieken en verschijnselen, er wordt zelfs over "sneeuw met bloedsporen" geschreven (37). Maar voor de districten die ten Noorden van Coïmbra liggen zijn de meldingen over de "aardbeving" van 10 of 11 December dun gezaaid. De computer heeft er vier van op kunnen sporen.

Zo meldt de pastoor van Lamas do Vouga, gelegen in het district van Aveiro, dat "de meest gevoelige [repliek] zich op 11 December om ongeveer 4 uur 's-ochtends voordeed, met een duur van één minuut, zonder dat ze enige schade veroorzaakte". Op 9 December had de Bisschop-Graaf (38) processies van boetedoeners gelast. "Hij zelf gaf het goede voorbeeld door op zijn blote voeten in de stoet te gaan lopen". De pastoor vertelt nog dat de edele prelaat "een algemene vastendag op brood en water had aangekondigd, omdat men een Aardbeving op de volgende dag [de 10e] verwachtte". Verder vertelt hij dat "de Stad Coïmbra bijzonder opviel door haar Godsvrucht en haar gebeden. In iedere Parochie extra Civitatem hebben boetedoening-processies en an-

dere diensten plaatsgevonden. De pastoors wezen op de effecten van de aardbeving, in het bijzonder op die waaronder Lissabon leed, om de bevolking te missioneren en haar tot boetedoening en levenshervorming te bewegen.

De profetie van Jona, met haar circulariteit als tijdbeeld, lag duidelijk ten grondslag aan de verwachting van een (vernietigende) aardbeving die veertig dagen na de waarschuwing de stad Ninivé zou verwoesten. Tenzij haar inwoners gehoor zouden geven aan de stem van de profeet, die hen tot "levenshervorming" opriep. De aardbeving van de eerste November was niet de grote gebeurtenis die de stroom van de tijd in een vóór en een na verdeelde; ze was slechts de waarschuwende stem van de profeet, dat wil zeggen de vertolking van het tijdloze Woord Gods. Farriss (1987: 566) stelt dat het profetische ver-
toog altijd een cyclische tijdconceptie veronderstelt.

In dit geval is het wel zo. Dat komt omdat de rivier van de tijd niet zozeer ingedamd als omgeleid wordt naar godsland. In dit geval was Jona in Santarém, Leiria of Coïmbra weder opge-
staan om te vertellen dat Ninivé op de rechter oever van de Taag haar definitieve straf stond af te wachten.

Het getal 40 - dankzij zijn aan- en afwezigheid tegelijk - vertelt ons dat hele verhaal.

Vreemde en toch exacte preindustriële rekenkunde. Wilde en toch rationale geopoëtica van de tijd. Althans voor de vele Portugezen die toen een extended Bible bewoonden.

2.3. De gebarsten spiegel

Er is niet één sociale tijd; er zijn vele sociale tijden (Gurvitch, 1963, II: 325-431). Een onverwachte combinatie van metafoor en metonymie, hetzelfde samenspel tussen andere land-
schappen en tijdstromen leiden tot andere wereldbeelden.

Niet een priester maar een zeeman viel het op dat "de vloed op 31 Oktober 1755 met een vertraging van meer dan twee uren kwam". Omdat de volgende dag de aardbeving zich voordeed, zag de zeeman een duidelijke waarschuwing in de vertraagde vloed van 10 December. Op die dag "liep hij schreeuwend alle bevolkte buurten van Lissabon af, om te voorkomen dat de mensen onder

het puin zouden blijven. En die nacht zelf nog, want er zou een aardbeving kunnen komen. Deze voorspelling (profecia) bleek korrekt te zijn, want op de dag 11, omstreeks 4 uur en 55 minuten 's-ochtends beefde de aarde tweemaal met geweld" (ANTT, 1229: 54 verso 55).

De correspondentieregels die de temporele met de ruimtelijke discours verbinden passen ook hier in ons zoekmodel; het antwoord op de vragen 'wanneer?' en 'waar?' heette ook hier profecia, maar de betekenis was zeker anders. Voor de zeeman was de zee geen Bijbel, Lissabon geen Ninivé. Maar zeeman en pastoor leden in gelijke mate aan de "ziekte van ons denken", die hen tot het zoeken naar een wereld van samenhangende betekenissen dwong. Beide spraken profecias uit (39). En - hoe paradoxaal het ook moge klinken - beide geloofden in een open, maakbare toekomst: door bekering en levenshervorming kon de gelovige de subversie van de veertigste dag afwenden; door de bedreigde huizen tijdig te verlaten konden de bewoners van Lissabon hun levens redden.

Toch waren er ook mensen die dachten dat het einde der Tijden was aangebroken, om plaats te maken voor het Laatste Oordeel. We vonden aanwijzingen hiervoor in 5% van de verslagen (40).

Uit de analyse blijkt dat deze overtuiging gepaard ging met wat we een verticale ruimte-voorstelling zouden kunnen noemen.

Ondanks de suggestieve vraag betreffende de richting van de aardbeving, tonen de pastoors zich weinig geneigd om de voortplanting van de schokken aan windstreken te koppelen, temeer daar de aanwijzingen hiervoor - "ruïnen" - schaars waren op het, in dit opzicht, vrijwel gespaard gebleven platteland. Men weet het niet, of er wordt gezegd dat het kerkgebouw "net een schip was, dat op de golvende, woeste zee dreef". De vergelijking met de zee of met een "door harde wind gegeseld korenveld" (41) drong zich op. Lichtverschijnselen aan de vooravond van het onheil worden door de bevolking als gaten in de hemel opgevat. Deze waren dus de voorbodes van de gaten in de aarde. In één daarvan heeft een plattelandbewoner stokken ingebracht met een totale lengte van 5 varas (42), zonder de bodem te kunnen raken, "hetgeen door iedereen werd gezien als zijnde een wonderlijk geval". Dan had je ook nog de geluiden die de schokken aankondigden en die door velen worden vergeleken met onderaardse donders. Ook hier dringt zich de verticale

ruimtelijke voorstelling op: donder van boven wordt donder van onder (43). En wat moest de bevolking van Mindiga (Leiria) dan denken als, na de verschijning van een reusachtige komeet aan de vooravond - die "net zo lang duurde als de aardbeving" (44) - zich geconfronteerd ziet met een begin van de opstanding der doden binnen de parochiale kerk?! "En meteen zag ik - schrijft de pastoor - dat de grafstenen omhoog gingen op zodanige wijze dat het leek alsof de doden reeds waren opgestaan" (45).

Ook het voor de Noordelijke districten bestudeerde materiaal geeft dit beeld van een verticaal geordende ruimte te zien. Ook als de pastoors schrijven niet te weten waar de aardbeving vandaan kwam verwijzen ze of naar onderaardse donders of naar de 'stank van zwavel' - een in Portugal verplichte component van het Helbeeld (46) -, waaruit we mogen concluderen dat de heersende ruimtelijke voorstelling langs een verticale as is geordend.

Is dit verwonderlijk? Men denke aan de uitgestrekte, eentonige oceanen van Dias, Da Gama en Cabral; men denke aan de vaag begrensde vlaktes van Ribatejo en Alentejo, of daarentegen aan de machtige dalen van de Noordelijke streken - deze diepe putten met een ongelooflijk schitterende hemel als deksel. Dan begrijpt men dat de Portugees, ook die van de onverlichte steden (47), totaal aangewezen was op de hoogstaande, fonkelende maar 'vaste' lichttekens om zijn levenspad hier beneden te bepalen.

Maar het geschetste beeld is nog verder verbrokkeld, de spiegel is verder gebarsten. Een cluster bestaande uit 15 verslagen, waarin de pastoor min of meer uitgebreid op oorzaken - en dus ook betekenissen - van de aardbeving(en) ingaat, laat zien hoe broos, hoe poreus, hoe instabiel deze traditionele wereldbeelden waren.

De antwoorden komen uit parochiën van de districten Leiria (5), Santarém (4) en Portalegre (6), waarvan twee met minder dan 500 inwoners, zeven met meer dan 500 maar minder dan 1000, en zes met een aantal inwoners boven deze waarde. Als gemiddelde voor het tijdstip van de aardbeving noemen ze 9.30 uur. De duur daarvan wordt in (halve) kwartieren (5), in minuten (10), maar tevens in gebeden (2) uitgedrukt. Drie pastoors noemen de repliek van 11 December "de aardbeving van de veertigste dag". Het is vrijwel zeker dat geen van de respondenten over mechanische tijdbewaarders beschikt, terwijl ze allemaal de tijds-

verloop bepalen aan de hand van de maan (12) of de zon (5) en/of de kerkelijke kalender (2). Wat de oorsprong van de aardbeving betreft, noemen ze: Noorden (2), Zuiden (4), Oosten (4), Westen (1); die andere (4) weten het niet.

Nu valt het op dat iedereen die het Zuiden als oorsprong van de aardbeving noemt ook een begeleidende onderaardse donderslag waarneemt, terwijl ze de tweede oorzaak van het verschijnsel in het onderaardse vuur (48), in de ondergrondse atomen of in de dampen van begraven mineralen gaan zoeken. De analogie tussen de hoofdwindstreek Zuiden en de plaats van het 'onderaardse vuur', waar zwavel brandt (Hel), wordt hier nog versterkt door de wetenschap dat het op het Zuidelijke kontinent bloedheet is. Afrika wordt in dit verband expliciet genoemd.

Zo zijn de priesters in staat geweest om een in de tijd populaire "filosofische verklaring van aardbevingen" (49) in hun wereldbeeld in te passen. Immers, de verticale as van hun ruimte-voorstelling bleef - door de werking van de analogie - in wezen onaangetast. De betrekkelijk onafhankelijk functionerende Natuur bleef op deze manier toch aan de Goddelijke Voorzienigheid gekoppeld, maar de virus van de 'Verlichting' had al zijn weg gevonden op het Portugese platteland (50).

In twaalf van de vijftien gevallen ziet men ook nog een verband tussen de maanstanden en het zich voordoen van (replieken van) een aardbeving. Deze kunnen zijn: nieuwe, wassende of afnemende maan (51).

Tenslotte zien de pastoors - of de plattelandse bevolking - een dreiging in het waaien van een koude Oostwind. Dat zijn diegenen die het is opgevallen dat op de heldere morgen van 1 November 1755, het tijdstip waarop de Kerk Allerheiligen viert, een subtiele bries uit het Oosten blies (52).

3. Verbrokken wereldbeeld

Deze vrije tocht langs het bronnenmateriaal, met als enig zoeklicht het besproken model, leerde ons in ieder geval dat het niet zinnig is om de mentaliteit van brede sociale categorieën, in het Portugal van de tweede helft van de achttiende eeuw, in het enkelvoud te schrijven. Het wereldbeeld van onze pastoors en rurale bevolking laat zich moeilijk in starre, waterdichte

vakjes opbergen, die men ongestraft kan voorzien van zulke opschriften als verlicht en onverlicht.

Daarom hebben Buisman (1979), De Vreese (1984) en - in mindere mate - Bartolomeu d'Araújo (1987) de kans gemist om de resultaten van hun onderzoekingen enigszins te nuanceren. Alle drie luisterden naar (gedrukte) preken en andere geregistreerde echo's van de ramp van Lissabon in respectievelijk de Republiek, de Oostenrijkse Nederlanden, en de grote Portugese steden. Waren de reacties op de catastrofe aan een verlichte óf aan een onverlichte geest toe te schrijven? Deze was de algemene vraag die hun spuurwerk in een te strakke en te voor spelbare richting zou duwen. Maar straks meer daarover.

Ik zal me eerst met twee slotvragen bezig moeten houden, te weten:

1. is het mogelijk om met behulp van de verzamelde sporen, die onmiskenbaar naar een verbrokkeld wereldbeeld verwijzen, enige scherpe contouren te tekenen?
2. kan het gebruikte model ons ook nog enig inzicht bieden in de (verborgen) verbindingslijnen tussen de op te sporen wereldbeelden en de daarmee corresponderende sociale praktijken van clerus, enerzijds, en provinciale bevolking, anderzijds?

3.1. Scherpe contouren

Na het nodige codeerwerk, kon ik aan de gebruikte rubrieken - waaronder het verknipte materiaal is verdeeld - een aantal voor statistische verwerking geschikte 'antwoorden' overhouden (53).

Voor het vaststellen van de tijdbeelden kunnen we op het volgende materiaal rekenen:

1. TIJDBEWAAARDER: 0 = niet mechanisch (hemellichaam); 1 = mechanisch, d.w.z. door de mens gemaakt.
 - 1.1. TIJDSTIP van de aardbeving: zoals vermeld in de verslagen; schrijft men "tussen 9 en 10", dan wordt het 9.30.

- 1.2. KORTE DUUR: 0 = in gebed uitgedrukt; 1 = in (half) uur; 2 = in (half) kwartier; 3 = in minuten; 4 = in seconden.
2. KALENDER: 0 = kerkelijk (t.t.v. Paus X; liturgische cyclus; RKK-feestdagen; heiligen); 1 = hybride (bevat ongeveer even zo veel elementen van 0 als van 2); 2 = seizoensgebonden en/of burgerlijk.
- 2.1. LANGE DUUR: 0 = Bijbels (Ninivé en de 40e dag van Jona); 1 = hybride (bevat 0 maar ook veel neutrale elementen); 2 = ongemarkeerd (geen grote gebeurtenis wordt geprivilegieerd).

Het antwoord op de vraag naar de ruimte-voorstelling laat zich vaststellen aan de hand van de verzamelde indicaties omtrent de

3. RICHTING van de voortplanting van de aardstok: 0 = verticaal; 1 = van Noorden naar Zuiden; 2 = van Oosten naar Westen; 3 = van Westen naar Oosten; 4 = van Zuiden naar Noorden.
4. GELUIDEN even vóór en/of tijdens de aardbeving: 0 = onderaardse donder; 1 = 'aardse' geluiden (van wind, zee, brand, kanonnen, voertuigen...).
5. VOORTEKEN vóór en/of tijdens de aardbeving: 0 = bovenaards lichtteken (komeet, vuurzuur, vuurlint, vuurboom); 1 = 'aards' teken (dampen (54), kokend water, modderig bronwater)

De vraag naar de causale verbanden die de mensen hanteren laat zich beantwoorden aan de hand van de geïnventariseerde bespiegelingen over de

6. OORZAAK van de ramp: 0 = transcendent (aardbeving werd door God veroorzaakt om zondige mens te bestraffen); 1 = hybride (soms ingenieuze, soms naïeve combinatie van 0 en 2); 2 = immanent (zich binnen de grenzen der ervaring houdend; de aardbeving wordt gezien als natuurverschijnsel).

Hoewel geen directe verband onderhoudend met ons model, heb ik het nuttig geacht om het continuüm ruraal/geurbaniseerd gebied tot uitdrukking te brengen. Daarvoor maakte ik gebruik van het

aantal inwoners van de parochie, zoals door de respondent aangegeven.

7. INWONERS: 0 = minder dan 500 (gehuchten); 1 = meer dan 500, maar minder dan 1000 (dorpen, hoogstens vilas; 2 = boven de 1000 (meestal freguesias binnen zulke steden als Évora, Santarém, Coimbra, etc.).

Bovengenoemde 'antwoorden' zijn zo gecodeerd dat ze enkel twee waarden vertonen (dit is het geval van 1, 4 en 5); of, indien ze met drie of meer codes worden gepresenteerd, zijn de waarden trapsgewijs gearrangeerd. Zo volgt 1.1 de serie van de uren van de dag; 1.2 gehoorzaamt aan het criterium van (vermeende) nauwkeurigheid; 2 en 2.1 lopen van het particularistische naar het algemenere (een seizoensgebonden kalender of een ongemarkeerde lange duur zijn immers voor iedereen begrijpelijk: voor katholieken, protestanten en ongelovigen; voor stedelingen, boeren en vissers...); 3 is geordend naar het criterium van nauwkeurigheid (0 is absoluut 'fout', Noorden ook: alle seismologen zijn immers met elkaar eens dat het epicentrum niet in Lissabon of in een dorpje was, maar in de oceaan, aan de Marokkaanse kust. Zuid is dus 'goed', terwijl West ook lange tijd als een 'goed' antwoord gold.) (Pereira de Souza, 1919-32, III: 847); 6 laat zich ook op het continuüm particularistisch/algemener plaatsen (verbanden, die zich binnen de grenzen van de directe ervaring ophouden, zijn in principe voor iedereen toegankelijk; niet zo de voorstelling van transcendente causaliteit, typerend voor de specifieke groep bestaande uit theologen, priesters en gelovigen.).

Omdat we met tweedelingen en met zwak geordende 'antwoorden' kunnen werken, en omdat we hier geen specifieke veronderstellingen maken over de verdeling daarvan in de populatie, zullen we vooral gebruik maken van twee distributie-vrije (ook non-parametrische of kwalitatieve genoemd) statistische toetsen. Deze zijn de Spearman correlatie-coëfficiënt (r_s) en de Kruskal-Wallis ANOVA (H), waarbij men niet met de ruwe waarden maar met rangen werkt (Siegel, 1956: 202-13; 184-93). Voor het snel opsporen van mogelijke verbanden tussen twee 'antwoorden' gebruik ik r_s . Wil ik nagaan hoe de waarden van, bijvoorbeeld, OORZAAK verdeeld zijn over de waarden van, laten we zeggen, LANGE DUUR dan is H een geschikte toets (55). De nul-hypothese luidt in dit geval: de waarden van OORZAAK zijn in gelijke mate verdeeld over de waarden van LANGE DUUR. Het verband dat we, op

grond van ons model, verwachtten zou dan niet uitkomen. Voor de alternatieve hypothese wordt gekozen als genoemde verdeling zodanig ongelijkmatig is, dat men niet van toeval kan spreken.

De berekeningen van rs voor de 'antwoorden' op de vraag naar het tijdsbegrip leverden matrix 1 op (* = geen verband):

Matrix 1: Verbanden tussen mogelijke indicatoren van het tijdsbegrip, gesplitst naar Centrum-Zuidelijke en Noorderlijke districten.

	KALENDER	TIJDSTIP	KORTE DUUR	LANGE DUUR
TIJDBE- WAARDER	Centr. Z. rs: 0.49 sign.: 0.00 n: 110	Centr.Z. rs: 0.23 sign.: 0.00 n: 109	Centr. Z. rs: 0.42 sign.: 0.00 n: 109	Centr. Z. rs: 0.49 sign.: 0.00 n: 69
	Noorden rs: 0.52 sign.: 0.00 n: 94	Noorden rs: 0.30 sign.: 0.00 n: 94	Noorden rs: 0.60 sign.: 0.00 n: 94	Noorden rs: -0.23 sign.: 0.01 n: 79
	KALENDER	Centr. Z. rs: * sign.: n: 194	Centr. Z. rs: 0.40 sign.: 0.00 n: 193	Centr. Z. rs: 0.76 sign.: n: 128
		Noorden rs: 0.41 sign.: 0.00 n: 100	Noorden rs: 0.59 sign.: 0.00 n: 100	Noorden rs: * sign.: n: 83
		TIJDSTIP	Centr. Z. rs: 0.20 sign.: 0.00 n: 194	Centr. Z. rs: * sign.: n: 127
			Noorden rs: 0.38 sign.: 0.00 n: 100	Noorden rs: * sign.: n: 83
			KORTE DUUR	Centr. Z. rs: 0.40 sign.: 0.00 n: 126
				Noorden rs: * sign.: n: 83

Bron: Incuérito 1756 (ANTT, 638).

We verwachtten dat de beschikking over een mechanische tijdbe-
waarder in relatie zou staan met het vermelden van een aan-
nemelijk tijdstip, d.i. zo tussen 9.30 en 10 uur. Dat is ook
het geval, al zijn de getoonde positieve correlaties groten-
deels aan de wijze van coderen toe te schrijven. Vele vage
antwoorden, in de geest van "tussen 9 en 10", heb ik als 9.30
voor de computer moeten vertalen.

De vermoede relatie tussen het hebben van een mechanische tijd-
bewaarder en de neiging om de duur in minuten uit te drukken
komt wel duidelijk naar voren. Mensen die in gebeden meten
hebben geen meetinstrumenten ter beschikking. Dit was zeker an-
ders in kloosters waar het 'mentale' gebed een belangrijke
plaats innam (56). H is voor de Centrum-Zuidelijke districten
en voor het Noorden respectievelijk 19.31 en 34.47 (sign.:
0.00, 2 vg, n: 109 en 94).

Redelijkerwijs verwachtte men een hoge positieve correlatie
tussen het type gehanteerde kalender en de opgegeven lange duur
- deze geconstrueerde tijd bij uitstek. Dat is ook het geval
voor het Centrum-Zuiden (H: 77.38, sign.: 0.00, 2 vg, n:128),
maar - verrassend genoeg - helemaal niet voor het Noorden (57).

Wat betekent dat? Ons theoretische model moet juist hier zijn
diensten kunnen bewijzen. Op grond daarvan kan men zich de
harde kern van een consistent wereldbeeld als volgt
voorstellen: TIJD == RUIMTE == CAUSALITEIT. De == hebben hier
geen andere functie dan het aanduiden van positieve verbanden
tussen de drie bouwstenen.

Op het microniveau van de eerder genoemde 'morfemen' en
'semantemen' - waarop we nu nog opereren - klopt het wel
aardig. De groep respondenten zonder klok of horloge meet de
korte duur aan de 'ruimte' tussen het eerste en het laatste
uitgesproken woord van een gebed: "het duurde de ruimte
(espaso) die nodig is om twee niet al te langzame Credo's op te
zeggen"... De mensen die in (halve) kwartieren meten beschikken
nauwelijks over meetinstrumenten; en als het niet zo is rekenen
ze waarschijnlijk ook in termen van de 'hoorbare' ruimte die
door het geluid van een torenklok om de 15 minuten gemarkeerd
wordt (58). De pastoors die de korte duur in minuten uitdrukken
beschikken zelf over horloges of baseren ze hun antwoorden op
de mededeling van mensen die zich in "terra de Relógio" bevin-

den. In zulke gevallen refereren ze aan de meer abstracte, maar toch 'zichtbare' ruimte van een wijzerplaat.

Dit, voor de eerste twee termen van onze vergelijking, consistente beeld treffen we zowel in het Centrum-Zuiden als in het Noorden.

We zullen nu het syntagma lange duur met de tweede term - ruimte - vergelijken.

De matrix 2 van rs voor de 'antwoorden' op de onderzoeksvraag naar de ruimte-voorstellingen ziet er uit als volgt (* = geen verband):

Matrix 2: Verbanden tussen mogelijke indicatoren van ruimte-voorstellingen, gesplitst naar Centrum-Zuidelijke en Noordelijke districten.

	GELUID	VOORTEKENS
	Centrum-Zuid	Centrum-Zuid
	rs: *	rs: *
	sign.:	sign.:
RICHTING	n: 109	n: 39
	Noorden	Noorden
	rs: 0.61	rs: 0.60
	sign.: 0.00	sign.: 0.00
	n: 82	n: 38
		Centrum-Zuid
		rs: *
		sign.:
	GELUID	n: 35
		Noorden
		rs: 0.52
		sign.: 0.00
		n: 37

Bron: Inquérito 1756 (ANTT, 638)

Het eerste wat opvalt is dat de indicaties voor de Centrum-Zuidelijke districten geen onderlinge verbanden vertonen. Dat is op zich niet zo erg; immers, wat we zoeken is minstens één positief verband tussen tenminste één van deze indicaties en lange duur, dat voor alle districten opgaat.

RICHTING, verdeeld over LANGE DUUR (Centrum-Zuid, n: 127; Noorden, n: 82), levert geen significante relatie op. Dat konden we

al vermoeden, gezien de begrijpelijke ontredde- ring van de res- pondenten, het ontbreken van ruïnen op het platteland als gevolg van de aardbeving, en de wijze waarop de vraag werd gesteld in de Inguérito. Het kan ook best zijn dat de abstracte indeling van de (horizontale) ruimte niet goed ontwikkeld was, evenmin als een abstract tijdsbesef, geëmancipeerd van de specifieke sociale praktijken. Het viel me op dat de pastoors vaak geen raad wisten met begrippen als Noordoosten. Ze schreven in dat geval: "uit het Oosten, maar meer naar de kant van het Noorden dan naar de kant van het Zuiden".

H, berekend over VOORTEKENS (indicator van verticaal geordende ruimte), levert ook niets op voor het Noorden (n: 31), maar voor het Centrum-Zuiden weer wel (H: 7.34, sign.: 0.00, 2 vg, n: 29).

Een goede gemeenschappelijke voorspeller blijkt GELUID te zijn. De waarde van H is voor de Centrum-Zuidelijke districten 48.77 (sign.: 0.00, 2 vg, n: 82); voor het Noorden geldt H: 11.98 (sign.: 0.00, 2 vg, n: 69).

Nu blijkt de indicatie RICHTING toch dienstig te zijn. In het Noorden is H, berekend voor GELUID over RICHTING, maar liefst 63.57 (sign.: 0.00, 1 vg, n: 82). Bij nadere inspectie bleek het dat er een hoge relatie is tussen het waarnemen van 'aardse'geluiden en het opgeven van een Oost-richting. Van de 45 'aardse'geluiden waren er 42 voor de rekening van een gure, stormachtige wind. We weten dan vrijwel zeker dat men de ijskoude, gevreesde "wind uit Castillië" in gedachten had (59).

We kunnen dan de eerste scherpe contouren als volgt noteren: TIJD (LANGE DUUR) = = RUIMTE (GELUID).

In grote lijnen, zit het zo: refereert men aan het Bijbelse verhaal van Jona, die de dreigende verwoesting van Ninivé binnen veertig dagen voorspelde, dan neemt men ook 'onderaardse donders' waar, even vóór de aardbeving van 1 November. Dit is het overheersende beeld van de Centrum-Zuidelijke respondenten. Werkt men met een ongemarkeerde lange duur, dat is zijn de replieken van de aardbeving gewoon gedateerd, dan hoort men ook gewone 'aardse' geluiden.

3.2. Verborgen kalender, dubbel wereldbeeld

Het volledige plaatje zou nu als volgt getekend kunnen worden:
TIJD == RUIMTE == CAUSALITEIT

Matrix 3 (60) bevestigt de verwachting slechts voor de Centrum-Zuidelijke districten:

Voor de Centrum-Zuidelijke districten geldt dan:
KALENDER = = LANGE DUUR = = GELUID = = OORZAAK.

Laten we nu, voor het geval van de Noordelijke parochiën, een paar vergelijkingen met twee 'onbekenden' opschrijven:

1. KALENDER = = (?) == (?) == OORZAAK;
2. (?) == LANGE DUUR = = GELUID == (?).

We kunnen dan aan de volgende reconstructie beginnen. De priesters uit de Centrum-Zuidelijke districten, waar ze talrijk en veelal goed opgeleid waren, zijn kennelijk in staat geweest om een consistent wereldbeeld uit te dragen. Hanteerden ze een kerkelijk kalender, dan grepen ze naar de Heilige Schrift op zoek naar analogieën voor de Grote Aardbeving (7%); in een verticaal geordende ruimte spreekt God tot de stervelingen via, bijvoorbeeld, 'onderaardse donders' (9%); daarom ligt het ook voor de hand om de bevende grond als het werk van een strafende God uit te leggen (9%).

Dit ideaal-type - het zuivere discours van de pastorale macht - komt overigens minder vaak voor dan men, op grond van bijvoorbeeld de eerder vermelde onderzoeken van Buisman en De Vreese, had kunnen verwachten. Een veel vaker voorkomend wereldbeeld ziet er zo uit: men neemt een seizoensgebonden en/of burgerlijke kalender als uitgangspunt en kiest voor een ongemarkeerde lange duur (35%); men oriënteert zich in een horizontaal geordende ruimte (37%) en zoekt op deze aarde naar winden, weer en maanstanden die de reprieken van de aardbeving kunnen verklaren (16%).

Voor het hybride, eveneens consistente, wereldbeeld gelden, in dezelfde volgorde, deze drie waarden: 9%, 14% en 37%.

Ik zou nog een tweede slotvraag beantwoorden. Zijn er uit het materiaal wereldbeelden te destilleren, die logischerwijs aan

Matrix 3: Verbanden tussen tijd, ruimte en causaliteit, gesplitst naar Centrum-Zuidelijke en Noordelijke districten.

	LANGE DUUR		GELUID		OORZAAK	
	Centrum-Z.	Noorden	Centrum-Z.	Noorden	Centrum-Z.	Noorden
KALENDER	H: 77.38	H: *	H: 35.47	H: *	H: 46.38	H: 23.25
	sign.: 0.00	sign.:	sign.: 0.00	sign.:	sign.: 0.00	sign.: 0.00
	2 vg	2 vg	2 vg	2 vg	2 vg	2 vg
	n: 128	n: 83	n: 93	n: 82	n: 99	n: 85
			H: 49.14	H: 12.01	H: 42.28	H: *
			sign.: 0.00	sign.: 0.00	sign.: 0.00	sign.:
			2 vg	2 vg	2 vg	2 vg
			n: 82	n: 69	n: 71	n: 72
LANGE DUUR					H: 17.44	H: *
					sign.: 0.00	sign.:
					1 vg	1 vg
					n: 63	n: 63

Bron: Inquérito 1756 (ANTT, 638)

onderscheiden sociale praktijken kleven? Welk beeld past het beste bij het priesterschap, welk bij het boerenleven?

Welnu, ik vermoed dat de eerste van de twee onvolledige 'vergelijkingen' door de pastoors ingevuld had kunnen worden. Immers, 32% van de respondenten, die een met 0 gecodeerde kalender hanteert, zoekt ook bij God de oorzaak van de ramp; met een hybride kalender in de hand is dat 15%; met een seizoensgebonden en/of burgerlijke vormgever van de lange duur is dat niet meer dan 5%.

De andere incomplete vergelijking bevat volgens mij de kiem van het wereldbeeld van die mensen voor wie de lange duur in de niet al te lange seizoenen-kringloop gevangen blijft, de mensen die veel verstand hebben van winden die gevaar met zich meebrengen. Het kan geen toeval zijn dat 55% van de respondenten, die een ongemarkeerde lange duur hanteert, zich ook ruimtelijk oriënteert door zijn aandacht naar de gure stem van de wind of van andere gevreesde, maar vertrouwde, geluiden te richten.

Als het zo is, zijn er dan geen verbindingslijnen tussen deze twee mentale werelden? Zeker wel.

De kalender - de verborgen kalender - zorgt voor het verschil maar ook voor de symbiose: "The association between various agricultural events and the cult of saints is an excellent example of the character of folk religion in northern Portugal" - constateert Brettell (1986: 64) in haar voortreffelijke studie over de bevolking van Lanheses (Minho). Met andere woorden, de kalender die we, op grond van formele kenmerken, met een 0 hebben moeten coderen zal al te vaak een kalender met code 2 uit het zicht houden (61).

We blijven nog met een onbekende zitten, in de tweede vergelijking: de OORZAAK van de aardbeving. Ook wat dit betreft reageerden zowel priesters als plattelandsbevolking eenstemmig (62). Uit de verslaggeving blijkt dat - veel meer dan in het Centrum-Zuiden - de mensen bij de eerste aardschok dachten dat de dagen van de Wereld uitgeteld waren. De ontredding was groot en de openbare biechten talloos. De processies ook. Maar - in tegenstelling tot de spectaculaire, barokke tochten van boetedoeners in de Centrum-Zuidelijke provincie-steden en Lisbon, waar zelfs gekruisigde monniken zich mee lieten dragen met doornenkransen op hun hoofd - zijn we hier getuige van voornamelijk votieve processies. De boerenbevolking wil daarmee

Maria of de plaatselijke beschermheilige bedanken voor het feit dat het toch geen echte einde was. En, tot ergernis van sommige pastoors - die in dit verband de bevolking als 'ongeletterd' (incultos) afschilderen - keert men naar de routine van de ongeschonden wereld terug. Replieken van de aardbeving worden dan ook door de bevolking binnen de kringloop van die lange duur, die ze goed kennen, opgenomen. Daardoor worden de naschokken voor hen ook verklaarbaar en vertrouwd.

Uit de vorm van de verslagen is mij nog gebleken dat de priesters uit deze Noordelijke districten nauwelijks in staat zijn geweest om hun eigen discours in woorden uit te drukken of in daden om te zetten. Hun eigen invulling van de lange duur komt niet uit de verf. Gezien hun onbeholpen taalgebruik, hun kromme zinsbouw en het ontbreken van (Latijnse) citaten, vermoed ik dat het aan een gebrekkige opleiding en aan de grote afstand tot zulke universitaire en theologische centra als Coimbra, Santarém en Évora te wijten is dat hun wereldbeeld zo fragmentarisch of impliciet blijft (63).

4. Andere verhalen

"De katholieke godsdienst drukte een bijna onuitwisbare stempel op alle geledingen van de maatschappij. Het zal nog duren tot de jaren tachtig alvorens de Verlichting een echte greep zal krijgen op onze landstreken" - zo besluit De Vreese (1984: 67) haar artikel over de echo's van de ramp van Lissabon in de Zuidelijke Nederlanden. Haar algemene indruk is dat zowel de geestelijkheid als de burgerij zich aan de "traditioneel katholieke visie" conformeerden. In dit wereldbeeld domineerde de gedachte dat er een "causaal verband tussen zonde en lijden" bestaat. De aardbeving werd dus gezien als zijnde door God zelf veroorzaakt om daarmee een volk van zondaren te bestraffen.

Buisman - die de repercussies van de ramp voor het Noordelijke deel van de Nederlanden bestudeerde - is ook al somber gestemd over de verlichte gehalte van de door hem geanalyseerde preken. De "weinig verlichte invloeden", die hij in de Republiek in die tijd heeft kunnen opsporen, waren "vooral onder een deel van de gegoede en ontwikkelde burgerij te vinden" (Buisman, 1979: 42).

Mijn eigen verhaal heeft met twee bovengenoemde verhalen een gemeenschappelijk element: het willen vaststellen van het overheersende type causaliteit, dat men, in verband met de interpretatie van de Grote Aardbeving, hanteerde. Mede omdat deze onderzoekers niet ernaar streefden om de aangetroffen causaliteitstypen enigszins in cijfers uit te drukken is het moeilijk om een vergelijking met mijn eigen resultaten uit te voeren. Niet zozeer de geografische afstand tussen de bestudeerde gebieden of de aard van de gebruikte bronnen, maar eerder de gekozen onderzoeksstrategie staat echter een vruchtbare vergelijking in de weg. Hun probleemstelling, en dus ook hun dialoog, krijgen pas betekenis in het licht van een onderzoekstraditie die, op dit punt, buiten Portugal ontstond (Voltaire versus Rousseau) en die zich verder ontwikkelde rond de vraag naar de periodisering binnen de Ideengeschichte (Hazard en Kendrick versus Rohrer en Kemmerer) (64).

Dit zouden we de problematiek van de weergalm kunnen noemen.

In Lissabon zelf had men andere problemen aan het hoofd. De stad moest weer van de grond komen. Het goud uit Brazilië deed veel; de ijzeren hand van de verlichte despoot Pombal deed de rest. Daarom juist stond het onderzoek naar de ramp vrijwel altijd in het teken van het praktische en vooral ook van het politieke. Pombal - of wat deze figuur later voor absolutisten, anticlericale liberalen en fascisten aan symbolische waarde belichaamde - is tot voor kort geleden de enige probleemstelling geweest van het onderzoek over de aardbeving-periode. Pas met de grote invloed van de Annales School, die Portugal een pléiade sociaal-wetenschappelijk onderlegde historici heeft opgeleverd, komt er verandering in de situatie.

De mentaliteitsgeschiedenis hoefde, in Portugal, geen doodstrijd met de ouderwetse ideëengeschiedenis aan te gaan. Cristina Bartolomeu d'Araújo, uit de Universiteit van Coimbra, kon daarom beslag leggen op het veelzijdige Aardbeving-discours om daarmee de doodsbetleving in het achttiende eeuwse Portugal uit de doeken te doen. De voorstudie, die ik van haar ken, bevat een classificatie van de "discursos sobre o Terremoto" (Bartolomeu d'Araújo, 1987: 345). Deze 'interpretaties' van de ramp, die ze in kaart brengt, zijn het resultaat van een laborieuze, computergesteunde inhoudsanalyse van 124 gedrukte preken, pamfletten en boeken die, tussen 1755 en 1803, in de grote Portugese steden (Lissabon: 88%; Coimbra: 10,6%), zijn

verschenen. Het gaat haar om het opsporen van causale verbanden die de auteurs (merendeels priesters) in hun verhalen over de catastrofe hanteren.

Al gebruikt d'Araújo een andere terminologie, is het toegestaan om haar driedeling (providencialistas, moralistas, filosóficas), waarmee ze de werken classeert, als een synoniem te zien van de drie codes die ik aan de antwoorden op mijn onderzoeksvraag naar de oorzaak van de ramp toegekend heb. Met de nodige reserves, laten we dan de resultaten met elkaar vergelijken:

Matrix 4: Typen oorzaak van de ramp van Lissabon (1755), volgens Bartolomeu d'Araújo (1987) ("grote steden") en het Inquérito 1756 (ANTT, 638) ("Centrum-Zuid" en "Noorden").

	GROTE STEDEN	CENTRUM-ZUID	NOORDEN
immanente causaliteit	5.5%	18%	8%
hybride causaliteit	16.5%	14%	20%
transcendente causaliteit	78%	68%	72%
	n: 115 (65)	n: 100	n: 85

De priesters van d'Araújo zijn niet helemaal te vergelijken met mijn pastoors. Haar schrijvers hadden hun eigen doelgroep voor ogen; de mijne schreven voor hun bisschoppen maar wisten dat Pombal de opdrachtgever was. De minister had de gewoonte om onheilsprofeten in donkere kerkeren te stoppen, te verbannen of op de brandstapel neer te leggen. Het is dus best mogelijk dat ze, in hun verslagen, extra rekening hielden met de theorieën van de "filosofen" over de aardbevingen. Maar een ding is zeker: vele van hen kenden die interpretaties. Ze ontpoppen zich als (vermeende) aanhangers daarvan of ze grijpen naar de Aristotelische leer van de eerste en de tweede oorzaak om aldus God en Caesar, de Kerk en Pombal tegelijkertijd te dienen.

We kunnen dan vaststellen dat er, naast een omvangrijke traditionele geestelijkheid, verrassend veel Portugese priesters

waren, die het 'verlichte' wereldbeeld niet meer wilden of konden negeren.

Niet alleen de bourgeoisie (of, zo men wil, de nieuwe adel), maar ook een deel van de geestelijkheid heeft Pombal gesteund. Niet alleen tijdens de campagne tegen de Jezuïeten (66) en de Jacobeus (67), maar ook in verband met de hervorming van de Estudos Menores (68) en later van de Universiteit van Coïmbra (69).

VOETNOTEN

- (1) Dit artikel - de herziene versie van een paper gepresenteerd op de Sociologendagen 1988 te Antwerpen - is een neerslag van de dissertatie die ik schrijf onder toezicht van Prof. Dr. W. Th. M. Frijhoff (EUR, Maatschappijgeschiedenis). Op deze plaats betuig ik hem mijn dank voor zijn inspirerende begeleidingswijze en praktische ondersteuning. Mijn hartelijk dank gaat ook naar Prof. Dr. M. Elchardus (VUB, Centrum voor Sociologie), wiens geschriften en woorden mij in de overtuiging hebben versterkt dat het deconstrueren van de geconstrueerde tijd de mooiste tijdpassering van een menswetenschapper is.
Zonder de welwillende bemiddeling van mijn werkgever, de historicus Dr. R. Schuursma (EUR, Universiteitsbibliotheek), had ik niet mogen beschikken over de tijd, die nodig was voor het verrichten van bronnenonderzoek in het Arquivo Nacional da Torre do Tombo, te Lissabon.
- (2) Zie ook de bekende passus over de 'zachte draai' die zowel het natuurlijke als het menselijke aangezicht der, voortaan scheef draaiende, aarde totaal veranderde: *Celui qui voulut que l'homme fût sociable toucha du doigt l'axe du globe et l'inclina sur l'axe de l'univers. A ce léger mouvement, je vois changer la face de la terre et décider la vocation du genre humain* (ROUSSEAU [1817] 1967: 521).
- (3) J. Derrida schenkt in dit verband ruime aandacht aan het catastrofisme van Rousseau. (DERRIDA 1967: 361-362): over de natuur-samenleving en het catastrofale einde van de "printemps perpétuel"; (DERRIDA 1967: 366): hoe Rousseau de onzalige tegenstelling oorsprong/structuur ophief; (DERRIDA 1967: 367): de Val wordt toeval met Rousseau. God - of welke vinger dan ook achter de "chiquenaude", het duwtje - is dus overbodig. Het is genoeg dat je inziet dat het systeem zelf geen differentiatie van de jaargetijden kan veroorzaken; men moet zich daarom het onvoorstelbare voorstellen: een duwtje - een catastrofe -, dat absoluut exogeen is (DERRIDA 1967: 363). De samenleving is de dochter van de catastrofe en het toeval is haar vader. De samenleving bestaat slechts door en voor de rampen: *Les déluges, les tremblements de terre, les éruptions de volcans, les incendies ont sans doute effrayé les sauvages*

mais les ont ensuite rassemblés "pour réparer en commun les pertes communes" (ROUSSEAU in DERRIDA 1967: 367).

- (4) "Este cuestionario presenta un caracter verdaderamente científico, bastante extraño para la época" (MONTESSUS DE BALLORE 1915: 271).
- (5) In 1914 reproduceert Pereira de Sousa voor het eerst het uit 13 vragen bestaande formulier. Tussen 1919 en 1931 - het laatste jaar van zijn leven - gebruikt hij, naast andere bronnen, circa 140 antwoorden van priesters op het Inquérito do Marquês de Pombal.
- (6) P^e Luís Cardoso (?-1769), Oratoriaan, lid van de Academia Real da História sinds de oprichting op 4 November 1720. Doelstelling van de Academia was, volgens het Koninklijke Decreet van 8 December 1720, "estudar e escrever a História Ecclesiastica e a Historia destes Reinos e suas Conquistas". P^e Cardoso, wiens belangstelling eerder naar het profane deel van deze tweeledige doelstelling ging, stelde twee lange vragenlijsten op, die landelijk werden verspreid onder de pastoors. Daarin werd minutieus gevraagd naar land en mens. De eerste enquête (1721) resulteerde in het vermaarde Dicionário Geográfico (Lisboa, 1747, onvoltooid). De tweede (1758) werd in dezelfde geest opgezet en genereerde de 44 delen van de Memórias Paroquiais, die in het ANTT worden bewaard. F. Portugal en A. de Matos gaven de Memórias, die Lissabon betreffen, in 1974 uit. Deze historici zijn met MENDES CORREIA (1929: 8) van mening dat de Inquérito van 1756 eveneens door de Pater ontworpen werd (PORTUGAL & MATOS 1974: 8-11).
- (7) Dit wordt betreurd door F. PORTUGAL en A. de MATOS (1974: 10-11).
- (8) Het is de officiële copie van een brief van Pombal, gedateerd uit Belem, 20 januari 1756, d.w.z. van nog geen drie maanden na de aardbeving. (ANTT 5: 8).
- (9) Wat de lage prijzen aangaat, worden deze berichten door de bronnen, die MAGALHAES GODINHO (1955) publiceerde, bevestigd.

- (10) De oogsten van 1755 en 1756 zouden overvloedig zijn geweest in Portugal, blijkens een brief aan de Junta do Comércio van 15.3.1757 (ANTT 6: 19).
- (11) Voor dwangmatige vorderingen in Santarém en Alenquer zie brieven van 11.4.1757 en 11.5.1757 (ANTT 6: 30, 40). Het bericht aan de Douane van 29.5.1763 (ANTT 9: 95 verso) spreekt van een groot overschot aan tarwe (redundancia de Trigo) in de graanschuren van Lissabon, waardoor onmiddellijk vervoer van het produkt naar de Spaanse havens gelast wordt.
- (12) ...e tanto que V.A. for entregue de todas mas invariá guardando em segredo o contheudo nellas... (ANTT 5: 8).
- (13) Voorbeelden zijn: het individu, de sociale groep, de arbeid, de vrijheid, het recht. Al ziet Gourevitch het conventionele en nadelige van een indeling van de wereld in een cosmos naturel en in een cosmos social, houdt hij vast aan deze tweedeling: "A la différence des catégories cosmiques énumérées plus haut [tijd, ruimte], nous les appelions plutôt catégories sociales" (GOUREVITCH 1983: 20)
- (14) G. J. Whitrow, die grote bekendheid kreeg met zijn in 1961 verschenen boek Natural philosophy of time, vult nu zijn werk met een studie aan, die als volgt besluit: our ideas of space and time which according to Kant function as if they were releasers, must instead be regarded as mental constructs that have to be learned. (WHITROW 1988: 186)
- (15) Freud avait déjà dit que tout tenait au langage; Lacan précise: 'le discours de l'inconscient est structuré comme un langage' (ALTHUSSER 1976: 23).
- (16) Ook J. G. A. POCKOCK (1975: 31) laat zien dat lineaire en cyclische concepties van tijd niet alleen naast elkaar kunnen bestaan, binnen een en hetzelfde wereldbeeld, maar ook dat ze verstrengeld kunnen raken in een "dialectical paradox". Als schoolvoorbeeld noemt hij de Christelijke doctrine van de Verlossing, die "ultimately made the historical vision possible, for centuries it operated to deny that possibility". Deze paradox vat hij in de volgende woorden samen: "Time was organized around the actions which an eternal agent performed within it; these actions formed a sequence whose meaning appeared in time and gave

time meaning; but since the meaning of the actions lay outside time, it followed that time acquired meaning from its relation to the eternal".

Voor N. M. FARRISS (1987: 569) is het ook zo dat lineaire en cyclische tijdbeelden "can coincide within the same cognitive system".

Een belangwekkende versie van de niet al te vreedzame coëxistentie tussen de twee tijdbeelden en de daarmee corresponderende sociale praktijken vindt men in F. J. FORMAN (1988). Lineaire tijd wordt hier gekoppeld aan het patriarchaat, als samenlevingsvorm; de vrouwen zouden zich daartegen verzetten door zich van het cyclische tijdbeeld (geboorte!) te bedienen.

(17) Achteraf bleek dat deze interpretatie van het in Chronos... (ELCHARDUS 1988) uiteengezette model inderdaad op een kleine fout berust, zoals Elchardus het op milde en elegante wijze uitdrukte. Uit een persoonlijke brief over deze kwestie is mij duidelijk geworden dat:

1. de component relatieve invariantie als een quasi-synoniem van de dimensie herhaling is bedoeld: "het is deze component die ik relatieve invariantie noem";
2. het samenspel tussen opeenvolging en herhaling (of relatieve invariantie) is a.h.w. de productiewijze van betekenis, want "het is via hun samenspel dat wij omgaan met de tijd, d.w.z. een temporele werkelijkheid maken en daaraan eventueel proberen te ontsnappen".

Mijn misinterpretatie zet, geloof ik, de grote lijn van mijn verhaal toch niet op losse schroeven. In de eerste plaats, wordt de 'verschijningsplaats' van herhaling - deze achtergrond waarop "not everything is changing (at the same time and rate)" (ELCHARDUS 1988: 46) - door de meeste mensen als een stuk ruimte gezien of beleefd. Een goed voorbeeld hiervan is de wijzerplaat als relatief invariante woonplaats van de korte duur. In de tweede plaats zie ik niet goed hoe wij aan het door Elchardus bedoelde samenspel tussen de twee temporele dimensies zouden kunnen ontsnappen. In het ongedifferentieerde verschijnt immers geen (alternatieve) betekenis. En omdat een "gemaakte temporele werkelijkheid" een betekenisvol beeld in het leven roept, denk ik dat het creatieve spel gezocht moet worden in een relatie waarin een tijdsbegrip en een ruimtelijke voorstelling partners zijn.

- (18) M. ELCHARDUS (1988: 43) hekelt terecht de, in wezen Newtoniaanse, "conception of time as natural and sui generis", die zich in de sociale wetenschappen manifesteert o.a. in de visie "that some 'kinds of time' are more natural than others. Usually 'clock time' is regarded as artificial, compared to the more 'natural' subjective perception of time or the temporality that results from certain adaptations to seasonal rhythms and other environmental or biological constraints".
- (19) F. de Saussure vertaalde synchronische en diachronische benadering van het talige systeem met respectievelijk axe des simultanités en axe des successivités (SAUSSURE [1915]: 114 ff).
 R. Jakobson nam dit onderscheid van De Saussure over en sprak van een metafoor-verticale as en een metonymie-syn-tagmatische taal (JAKOBSON 1963: 43-67).
 Het was onder invloed van Jakobson dat J. Lacan de horizontale taal gelijkstelde met de metonymie en de verticale taal met het inplanten van nieuwe betekenaars. Betekenis krijgt een korstondige zelfstandigheid dankzij dit samenspel tussen metafoor (verticale as) en metonymie, waarbij de expansieve beweging even wordt tegengehouden. Zie hierover de voortreffelijke uiteenzetting van P. MOYAERT (1976: 436-458).
- (20) Différance werd door J. Derrida bedacht naar analogie met het Latijnse werkwoord differre (uitstellen) (DERRIDA 1972: 1-29).
- (21) In een brief aan S. Clarke, discipel van I. Newton, definieert Leibniz tijd als de opeenvolging van verschijnselen, terwijl hij ruimte beschouwt als een orde van de naast elkaar bestaande fenomenen: "...j'ai marqué plus d'une fois, que je tenois l'Espace pour quelque chose de purement relatif, comme le Temps; pour un ordre des Coexistences, comme le Temps est un ordre de Successions" (LEIBNIZ [1840]: 752).
 Deze visie op tijd - deels een anti-Newtonsiaans manifest - plaats ik graag naast het (post)Saussureaanse taalmodel. Daar waar Leibniz de "relativiteit" van tijd (en ruimte) onderstreept kan men het arbitraire van het (taal)teken benadrukken; zijn omschrijving van tijd als orde van de opeenvolgingen valt samen met de definitie van metonymie-

horizontale as; zijn ruimte-concept, tenslotte, is de topos van Saussure's simultanéités, van Jakobson's metafoor-verticale as oftewel Lacan's metafoor.

- (22) Dit blijkt uit Pombals brief aan de prelaten, uit een (gedrukte) instructie van de Bisschop-Graaf van Coïmbra aan de pastoors van zijn diocees (ANTT 638; PORTUGAL & MATOS 1974: 9) en - het belangrijkste! - uit verslagen van de uitvoerende pastoors.
- (23) De mechanische klokken van Lissabon registreerden 9.40 uur, volgens Moreira de Mendonça en p^e Manoel Portal. De 'feitelijke' beschrijvingen die deze twee ooggetuigen van de ramp nalieten gelden als de meest betrouwbare (FRANÇA 1977: 57-58).
- (24) Bij het achteraf coderen van "KORTE DUUR" werd enkel gelet op de uitdrukkingen die betrekking hadden op de duur van de eerste schok, op 1 November 1755.
- (25) ... e durou tempo em que se podião rezar doze estações (ANTT 638).
Prior Reis van de kerk São Domingos, te Lissabon, vertelde me dat een statie gelijk was aan zesmaal één kruis slaan en het zesmaal opzeggen van drie gebeden: een Pater Noster, een Weesgegroet en een Gloria. De statie van zelfs een geroutineerde bidder duurde dan niet minder dan drie minuten.
Nog steeds volgens Moreira de Mendonça en p^e Manoel Portal, was de totale duur van de aardbeving in de hoofdstad was 8.30 minuten. De eerste schok duurde 3 minuten, de tweede 2.30 en de derde 3 (in FRANÇA 1977: 60). Een andere contemporaine bron (ANTT ms 1229: 51) vermeldt een totale duur van 9 minuten.
- (26) Het staat vast dat zakhorloges begerenswaardige maar zeldzame objecten waren - zeker op het platteland. De in 1765, te Lissabon, geopende werkplaats van de Fransman Berthet produceerde uitsluitend pendules. Zijn opvolger en landgenoot A. Durand begon pas in 1775 zakhorloges te maken. Deze Pombalijnse "fabriek" telde, behalve Durand en zijn gezin, 24 arbeiders en 4 leerlingen (MATOS SEQUEIRA 1933 IV: 193-197).

Op het Oost-Nederlandse platteland, in de XVIII eeuw, was de situatie ook niet anders: most outdoor folk still did not own a watch (H. W. HEUVEL in WILDENBEEST 1988: 144).

- (27) Voorbeelden zijn: naar mijn gevoel; anderen zeggen één kwart van het uur; voor de ruimte van zo iets als minder dan één kwartier; het zou half kwartier geduurd hebben; iets meer dan...; het zou boven het halve kwartier hebben geduurd, maar naar het gevoel van de meesten het kwartier niet hebben gehaald (geen klok in het dorp); bijna half kwartier (geen meetinstrumenten aanwezig); naar mijn mening, omdat er geen klok in mijn parochie is, duurde ze half kwartier parum minusve (sic); een kwartier min of meer... naar de intelligentie van de bewoners, daar er geen klok is...
- (28) ... dizem aquellas pessoas que estavam em terra de Relógio. Deze combinatie terra de Relógio is al op zich meer dan alle cijfers waard, omdat ze onvertaalbaar is in hedendaagse taal. De samentrekkingen handelsstad, vissersdorp, etc. zouden hier de vorm klokplaats mogelijk moeten maken! Terra is een verzamelnaam voor alle agglomeraties die het predicaat grote stad niet verdienen.
- (29) ... e durou muito menos que o segundo. Veelzeggend is hier het bepaalde lidwoord in een verband waarin ook het Portugees (van toen en van nu) het getal (h)um voorschrijft.
- (30) Het credo, waarop de pastoors doelen, was de korte versie van het mis-credo. Het was dus het zgn. Símbolo dos Apóstolos.
Prior Reis van São Domingos, die dit en andere gebeden - "met inachtneming van het achttiende eeuwse trage tempo" - voor mij chronometreerde, kwam in dit geval op respectievelijk 2.56 en 2.15 minuten. Prior Reis, die ongelooflijk erudiet is maar geen notie had van deze details over de aardbeving, komt dus mooi in de buurt van de voor Lissabon in 1755 gemeten waarden: 3 en 2.30 minuten.
- (31) ... duraria o espazo quanto se podem rezar dous credos não muito pausados...
- (32) Er zijn veel manuscripten en gedrukte bronnen hierover, o.a.: (BN 7638), (BABINET 1861: 369 ff), (OSORIO 1918: 342-363), (PEREIRA DE SOUSA 1919-1932 III: 868-872).

- (33) Een contemporaine brief - geadresseerd al muy illustre señor el Marques de Tarifa - verhaalt over deze ramp en eindigt met een in het Castilliaans geschreven cación waarin geroepen wordt om "het verbranden en vernietigen van iedere verdoemde secte": Sea nra [nuestra] fe en-salçada / y en todo el mundo cryda / y quemada y destruda / qualquiera secta dañada ... De brief en het lied werden door B. OSORIO (1918) uitgegeven.
- (34) De aardbevingen deden zich voor op 27 oktober 1699, 13 oktober 1724, 31 juli 1750, 9 mei 1751, 19 december 1751, januari 1752, 27 maart 1752, en 28 april 1752. De replieken waren: twee op dezelfde dag van de grote aardbeving (1 November 1755), twee op 8 en 15 November en nog eens twee op 11 en 21 December. In 1756 waren er vele bewingen in januari (in ieder geval op de dagen 18, en 20 of 22); verder op 18 februari, op 1, 7, 8, 11 en 20 maart, en dertig in april, waaronder die op 15, 27 en 30. (PEREIRA DE SOUSA 1919-1932, III: 873 ff).
- (35) Kant dateert deze beving met 9 December 1755: Nach dem Zeugnisse der öffentlichen Nachrichten hat Lissabon keine so heftige Unfälle der Erschütterung seit dem 1 ten November erlitten, als diejenige vom 9 ten Dezember. (KANT [1756]: 443).
- (36) Eén maakt er zelfs een adjectief van: Terremoto quarenteno. In vier gevallen dateert men dezelfde repliek met de ééntenveertigste dag. Omdat het ordinale getal niet wordt gebruikt voor de replieken van bijvoorbeeld de dagen 8 en 15 November of 21 December, hebben we die vier vermeldingen bij de afwijkende dateerwijze opgeteld.
- (37) In Locarno, werd op 14 Oktober 1755 "bloedrode regen" waargenomen. Der 6 Fuss hohe Schnee war ebenfalls roth gefärbt, zoals Kant - die het verschijnsel in functie van de Beschaffenheit des Bodens verklaart - in zijn studies over de aardbevingen vermeldt. (KANT [1756]: 434. Over 'bloeddruppelen' die, begin December 1755, in Tirol of in Zwitserland' zoude geregent hebben' bericht ook De Boer, Chronologische historie, vol. IV, 1755, p. 445 (cit. in BUISMAN 1979: 29).
- (38) Graaf Miguel Carlos da Cunha (1703-1779), beter bekend als D. Miguel da Anunciação, Bisschop van Coïmbra tussen 9

April 1741 en 8 December 1768. Hij was de aanvoerder van de Jacobeïa, een radicale religieuze beweging die ernaar streefde meer greep te krijgen op het mentale en sociale leven van de gelovigen. Gebed en biecht waren, volgens de Jacobeïes, een dagelijkse verplichting voor hen die zich op het eeuwige leven wilden voorbereiden. Steunpilaren van de Jacobeïa waren onder anderen de Augustijnen, de Benedictijnen, de Cisterciënzers en - volgens Pombal - de Jezuïeten.

De Bisschop-Graaf spreidde, op 8 December 1768, een pastorale brief waarin hij 24 boeken, die onder professoren en studenten van de Universiteit circuleerden, tot peste verklaarde. Diderot, Voltaire, Rousseau, Sanssouci en Febronius waren de dodelijke miasma's die men moest mijden. Pombal, de verlichte despoot, aarzelde niet langer om de Jacobeïes de les te leren. Rechters, gesteund door 82 bereden soldaten, haalden D. Miguel in Coimbra, die acht jaar lang in een donkere kerker te Pedroços (Lissabon) doorbracht. Zijn brief werd plechtig verbrand op 27 December 1768. (ALMEIDA 1967-1971 II: 608-618); (MILLER 1978: 227-231). Stukken, w.o. copie van de pastorale brief van 1768, worden in het Arquivo da Universidade de Coimbra bewaard, en werden (gedeeltelijk) voor het eerst gepubliceerd door M. A. RODRIGUES (1982: 233-298). De klassieke studie over de politieke en culturele betekenis van de Jacobeïa is nog steeds CABRAL DE MONCADA (1952).

- (39) FARRISS (1987: 566) gelooft dat lineaire tijd (met een open toekomst) niet te verenigen is met het uitspreken van een profetie. Aan dit tijdbeeld koppelt de auteur het denken in termen van "proloog". De profeet zou altijd een cyclisch tijdsbegrip (met een gesloten toekomst) hanteren. Het voorbeeld van de pastoor en de zeeman laat echter vermoeden dat, in de praktijk, niemand struikelt over de vraag welk tijdsbegrip te gebruiken.
- (40) BARTOLOMEU D'ARAUJO (1987: 345) meldt een percentage van 2,2 van "providentialistische werken" (72.6% van het totaal) over de aardbeving, die de Dag des Oordeels als onafwendbaar presenteren. Voor de categorie werken, die zij "moralistisch" noemt (14.5% van het totaal), is dit 5,6% ("slechts één auteur"). In de categorieën "filosofische" en "niet geclasseerde" boeken (resp. 5.6% en 7.3% van het totaal) komt dit thema niet voor.

- (41) Zo werd het ook in Lissabon ervaren: As terras e planicies parecião na sua fuga ou correntes ondas do mar ou Cearas por cauza dos Ventos ondeando ora se via mover verticalm.^{te} ora se inclinava p.^a hum e outro Lado... (ANTT no 1229: 51
- (42) één vara was gelijk aan 4,8 meter.
- (43) Andere waargenomen geluiden waren: "vele rijtuigen op een steenweg", "windgebrul", "geknetter van brandhout", "getrommel van soldaten in de verte", en "knallen van kanonnen". De vergelijking met het "gebrul en geloei van wilde beesten" komt ook voor (koloniaal avontuur of Apocalypsis?).
- (44) De verslaggever zegt niet hoe lang de aardbeving duurde!
- (45) Hetzelfde wordt in het Noorden ervaren. De pastoor van Vilar Seco, district van Bragança, vertelt over het geschreeuw en de ontreddering van zijn "schapen" toen het leek alsof de grafstenen omhoog gingen: ... e as pedras das sepulturas parecia se levantavam para sima donde principiou toda a gente com grande vozaria e fugindo a gente para fora...
- (46) Apocalypsis, XIX, 20: Vivi missi sunt hi duo in stagnum ignis ardentis sulphure. (Deze twee zijn levend geworpen in den poel des vuurs, die met sulfer brandt). TUCCI CARNEIRO (1986: 174), die het dossier van een bezeten in Brazilië bestudeerde, schrijft dat het 'slachtoffer' precies wist te vertellen of de duivel in zijn buurt was, en dat dankzij de "stank van zwavel".
- (47) Nog in 1689 verzette het Stadhuis van Lissabon zich tegen de plannen van Koning Pedro II om de hofstad, d.m.v. straatverlichting, veiliger te maken. Een van de argumenten was: sommige hofsteden in Noord Europa, die vaak zes maanden lang de zon niet zien, moesten wel een middel bedenken om die lange nachten te bestrijden. De handel zou anders stil komen te liggen. Zo niet in het Zuiden, waar het Hemellicht zo goed is verdeeld. En "wie het niet zo wil zien, die wil in feite misbruik maken van de tijd die God, Onze Heer, zelf indeelde". Consulta van 18 November 1689, Liv.^o de cons. e dec. do sr. rei D. Pedro II, fl. 293. (ELEMENTOS IX: 160).

(48) Over de 'verlichte' theorie van het unterirdische Feuer zie bijvoorbeeld KANT ([1756]: 444).

(49) Dat waren subsidiaire doctrines van de theorieën van o.a. I. Newton, E. Hales, B. Feijoo, en Buffon. Er werd gezegd dat zwavel, ijzer, water en andere chemische verbindingen breuken, uitbarstingen en aardshuddingen kunnen veroorzaken. Verhitting was hiervoor verantwoordelijk.

Kant stelt het volgende experiment voor: Man neemt 25 Pfund Eisenfeilig, eben so viel Schwefel und vermengt es mit gemeinem Wasser, vergräbt diesen Teig einen oder anderthalb Fuss tief in die Erde und stösst dieselbe darüber fest zusammen. Nach Ablauf einiger Stunden sieht man einen dicken Dampf aussteigen, die Erde wird erschüttert, und es brechen Flammen aus dem Grunde hervor. M. I. KANT, [1756], 1910, pp. 422-423. Dit beroemde experiment was oorspronkelijk het werk van Lemery. Rouelle wees erop dat het gebruikte zuivere ijzer niet als zodanig in de Natuur voorkomt; Lemery heeft echter du fer dépouillé de son phlogistique gebruikt (TREMBLEMENS [1765]: 581 ff)

Descartes had ook al gewezen op het vuur dat 'mechanisch' in de holtes der aarde ontstaat, rookontwikkeling veroorzaakt en dus vulcanische erupties en aardbevingen teweeg brengt. (DESCARTES [1644]: LXXVII, Quomodo fiat terrae motus; LXXIX, Cur plures concussiones fieri soleant in terrae motu: sicque per aliquot horas aut dies interdum duret; XC, Quomodo in cavitatibus terrae ignis accendatur).

De 'dissertatie' van Veríssimo António Moreira de Mendonça (begin 1756) is een van de eerste pamfletten die deze "Causas Physicas" van de aardbevingen met het oude wereldbeeld combineert: "...in het centrum der aarde brandt het vuur der aarde, zoals de Heilige Schrift zo vaak leert. En al is dit vuur bestemd voor de kwelling van de zielen der veroordeelden ... is en blijft echt vuur, van dezelfde natuur als het elementaire vuur ... zo zal men moeten toegeven dat de eerste oorzaak (primitiva causa) der aardbevingen het onderaardse vuur is" (MOREIRA DE MENDONÇA 1756: 9-10).

P^e Manoel PORTAL, in zijn dagboek van 1755-1756, schrijft interessante woorden over de brand die, na de Aardbeving, een groot deel van Lissabon verwoestte, en die volgens de algemene opinie veroorzaakt zou zijn geweest door omgevallen brandende kaarsen in de kerken: Não duvido que

também se pode attribuir a estas causas naturaes parte do incendio, mas também não se pode negar, que o ajudasse também algum fogo subterraneo, que rebentasse da terra. (PORTAL in PEREIRA DE SOUSA III: 850). Voor deze erudiete, maar nog meer God vresende, Oratoriaan was het door mensen aangestoken vuur voor de altaren een mogelijke natuurlijke oorzaak van de grote brand; zo niet het onderaardse vuur, dat hij impliciet omschrijft als bovennatuurlijke oorzaak.

- (50) De puriteinse preektraditie worstelde eveneens met het vraagstuk van de integratie van natuurlijke en bovennatuurlijke oorzaken van de aardbevingen. Zie hierover VAN-DEWETERING (1982: 417-438).
- (51) Kant, die Pierre Bouguer (1698-1758) aanhaalt, schrijft: Er vermuthet, dass es nicht gänzlich unwahrscheinlich sei, dass der Mond, der die Gewässer der Oceans so kräftig bewegt, einigen Einfluss auf die Erderschütterungen haben könne, entweder indem er das Gewässer, welches er ausserordentlich erhebt, in gewisse Erdspalten führt, dahin es sonst nicht würde gelangt sein, und dieses die tobende Bewegung in den tiefen Höhlen verursache, oder durch irgend eine andere Art der Zusammenhanges. (KANT [1756]: 467)
- (52) Of was het uit het Noordoosten? ... "een zachte wind uit het Noordoosten maakte de morgen nogal vries; de buitenlucht was zeer subtiel en zuiver... (ANTT ms 1229: 52).
- (53) Interessante indicaties zoals geuren, kleuren en wonderen hebben me, tijdens de 'vrije tocht', op het spoor gebracht van vruchtbare vermoedens omtrent de aard van de voorstellingen betreffende ruimte en causaliteit. Gezien de veelal te lage frequentie van deze items, en dus de geringe hoeveelheid valid cases die ze in combinatie met andere opleveren, heeft het geen enkele zin om die in een statistisch model als variabelen op te nemen. Een minder flexibel onderzoeksopzet, waarin men bereid zou zijn om alles aan de strategie van het kwantitatieve op te offeren, zou wellicht tot een aan bloedarmoede lijdende hypothesevorming kunnen leiden. Het is inderdaad waar dat "woorden ... zo oneindig veel flexibeler en genuanceerder [zijn] om de diepere dimensies

van het menselijk bestaan tot uitdrukking te brengen dan getallen" (KLEVER 1986: 157).

- (54) Cf. over dit verschijnsel KANT ([1756]: 426). MAYBURY (1986: 27): ... large pulslike increases in hydrogen emission lasting up to several hours. Most of these gas events appear to be associated with either eruptions or distinct increases in seismicity, and they occur typically a few days prior to the eruption or seismic event.
- (55) X2 zou minder geschikt zijn, daar men, in geval van vele geobserveerde waarden met frequenties onder de 5%, gedwongen zou zijn om categorieën samen te voegen. Dit zou onwenselijk zijn, daar het niet de bedoeling is om de reeds geconstateerde verbrokkelde wereldbeelden kunstmatig te integreren...
H is eenzijdig getoetst, op 1% niveau. Gebruikt wordt de tabel van X2-verdelingen, gezien de grootte van N.
- (56) Niet alleen de horen dienden strak gereguleerd te worden; de duur van de onhoorbare gebeden (twee uren per dag) werd ook gemeten, en wel d.m.v. een zandklok: Todos os dias terã^o duas horas de Oraçã^o mental no Coro em Comunidade; huma imediatamente depois de Prima, e outra depois de Completas, as quais serã^o reguladas por hum Relogio de area. (ANTT ms 388: 7 verso en 8).
- (57) Hier wordt zelfs een negatieve correlatie tussen tijdbewaarders en lange duur gevonden. Tussen het beschikken over mechanische tijdbewaarders en het wonen in een parochie met minstens 500 zielen is er wel een positief verband te constateren. Voor het Centrum-Zuiden en voor het Noorden is H, respectievelijk, 15.02 en 59.48 (sign.: 0.00, 2 vg, n: 111 en n: 94).
- (58) Voor het pre-industriële Nederlandse platteland denkt WILDENBEEST (1988: 137) dat: If clock time made any sort of impression then it was through the ringing of the Church bells
- (59) In Noordelijke dorpen heb ik nog vaak deze bloedserieuze waarschuwing kunnen horen: De Castela, nem bom vento nem bom casamento! (Uit Castillië komt noch een goede wind noch een goed huwelijk).

- (60) Links, de grouping-variabelen, boven de afhankelijke variabelen. * = geen significant verband.
- (61) H voor KALENDER over INWONERS is 29.94 (sign.: 0.00, 2 vg, n: 100). 26% van de parochiën met minder dan 500 inwoners 'kiest' voor een kalender met code 0; 3% met meer dan 500 maar minder dan 1000 gebruikt een hybride kalender; slechts 1% van de plaatsen met meer dan 1000 inwoners hanteert een kalender met code 2. Ter vergelijking, geef ik hier - in dezelfde volgorde - de voor het Centrum-Zuiden gevonden waarden: H is niet significant (n: 197). 2,5%; 18%; 12%.
- (62) H voor OORZAAK over INWONERS is 17.54 (sign.: 0.00, 2 vg, n: 85). De percentages, in dezelfde zin en volgorde als in de voetnoot hierboven, zijn: 56%; 6%; 3.5%. Voor het Centrum-Zuiden geldt: H: 15.93, sign.: 0.000, 2 vg, n: 100. En wat percentages betreft: 26%; 6%; 14%.
- (63) As in Spain, the Portuguese higher clergy of the eighteenth century was more cultivated than at any time in the national history ... On the other hand, the secular clergy was often quite ignorant, particularly so in the dioceses without seminaries. Certainly the clergy could write, as shown in the very informative Memórias Paroquiais (1758), ... Yet while some of the responses are models of clarity and precision many others were rambling and badly composed (CALLAHAM & HIGGS 1979: 57).
- (64) HAZARD (1941:147-171), KENDRICK (1956); ROHRER (1933), KEMMERER (1958).
De eerste twee auteurs zagen de tijd van de Aardbeving als de definitieve afsluiting van de denkstroming die deze wereld als de best mogelijke wereld voorstelde. De twee andere auteurs geloven eerder dat de impact van de ramp op dit optimistische wereldbeeld te kortstondig is geweest om het definitief door een ander te vervangen.
- (65) De negen werken, die BARTOLOMEU D'ARAUJO (1987: 345) als não classificadas indeelde, heb ik van het totaal (124) afgetrokken.
- (66) Bijvoorbeeld, "l'Abbé Platel, autrement dit le P. Norbert, moine défroqué aux ordes du ministre portugais". Het schotschrift La RELATION/ Abrégée/, concernant la

République que les Religieux, nommés Jésuites, des Provinces/ de Portugal et d'Espagne, ont établie/ dans les Pays et Domaines d'outre-mer... is, volgens Frèches, van zijn hand (FRECHES 1982: 299, 301).

- (67) Bijvoorbeeld, P^e António Pereira de Figueiredo, verdediger van het regalisme en het Jansenisme (SANTOS 1982: 167-203). Ook de rechters, w.o. Bisschop Cenáculo, die de Bisschop-Graaf van Coimbra als Jacobeu veroordeelden (CABRAL DE MONCADA 1952: 78 ff).
- (68) De bekendste is Fr. M. do Cenáculo Vilas Boas (MARCADÉ 1978: 67 ff, III hfdst.: Activités de la Real Mesa Censória et les réformes de l'enseignement au Portugal).
- (69) De grootste figuur was de Bisschop-Graaf van Arganil, Dom Francisco de Lemos, Rector-Hervormer van de Universiteit, tussen 1770 en 1821.
In de katholieke wereld was de universiteit geen vuurtorenwachter, dat is bekend. In Spanje werd de Verlichting vooral door de geestelijkheid uitgedragen: Paradoxalement, les esprits accessibles aux Lumières sont plus nombreux dans le clergé que dans le monde universitaire. Si le clergé régulier demeure globalement "obscurantiste", le haut-clergé par contre s'ouvre, avec circonspection comme il se doit, aux nouveautés et entend participer à l'oeuvre de régénération nationale. (LOUPES 1985: 173)

BIBLIOGRAFIE

ALMEIDA, F. de

1967-1971 História da Igreja em Portugal. Nova edição preparada e dirigida por Damião Peres. 4 dln. Porto.

ALTHUSSER, L.

1976 Positions. Paris.

ANTT

s.d. Arquivo Nacional da Torre do Tombo. Ministério do Reino: maço 638; Livros dos Avisos, nos 5, 6, 9. Manuscritos da Livraria: no 1229; Arquivo das Congregações: no 388.

BABINET, M.

1861 Sur le désastre de Lisbonne de 1531, in: Comptes rendus de l'Académie des Sciences, LII. Paris.

BALLY, Ch.

1940 Le français moderne. Paris.

BARTOLOMEU D'ARAÚJO, A. M. C.

1987 Ruína e morte em Portugal no século XVIII: a propósito do terremoto de 1755, in: Revista de história das ideias, 1987, IX, II: 327-365.

BIBLIA

1741 Sacra vulgatae editionis, Sixti V. et Clementis VIII. jussu recognita atque edita. Editio nova, versiculis distincta. s. l. M.DCC.XLI

BNL

s.d. Biblioteca Nacional de Lisboa. ms 7638

BRETTELL, C. B.

1986 Men who migrate, women who wait: population and history in a Portuguese parish. Princeton.

BUISMAN, J.W.

1979 Het bevend Nederland: de Republiek en de aardbeving van Lissabon 1755-56, in: Tijdschrift voor geschiedenis, 92: 20-42.

CABRAL DE MONCADA, L.

1952 Mística e racionalismo em Portugal no século XVIII: uma página de história religiosa e política. Coimbra.

CALLAHAN, W. J.; D. HIGGS (eds)

1979 Church and society in Catholic Europe of the eighteenth century. Cambridge etc.

DE VREESE, K.

1984 De aardbeving van Lissabon (1755-1756) en de receptie ervan in de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik, in: Handelingen van het Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis, 38: 55-67.

DERRIDA, J.

1967 De la grammatologie. Paris.

DERRIDA, J.

1972 Marges de la philosophie. Paris.

DESCARTES, R.

1964 Principia Philosophiae. In: Ch. Adam & P. Tannery (eds), Oeuvres de Descartes, VIII-1, Paris (oorspr. 1644).

DIDEROT & D'ALEMBERT

1967 Tremblemens de Terre. In: Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers... Mis en ordre & publié par M. DIDEROT... & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. D'ALEMBERT... D1 16. Paris (oorspr. 1765).

DUCROT, O.; T. TODOROV

1972 Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Paris.

DURKHEIM, E.

1960 Les formes élémentaires de la vie religieuse. Paris.

ELCHARDUS, M.

1988 The rediscovery of Chronos: the new role of time in sociological theory, in: International Sociology, 3, 1: 35-59.

ELEMENTOS

1882-1911 Elementos para a historia do municipio de Lisboa / por Eduardo Freire de Oliveira, archivista da Camara Municipal da mesma Cidade. 1.ª Parte. Publicação mandada fazer a expensas da Camara Municipal de Lisboa, para commemorar o centenario do Marquez de Pombal em 8 de maio de 1882. [17 dln]. Lisboa.

FARRISS, N.M.

1987 Remembering the future, anticipating the past: history, time, and cosmology among the Maya of Yucatan, in: Comparative studies in society and history: an international quarterly, 29, 3: 566-593.

FORMAN, F. J.

1988 Taking our time: feminist perspectives on temporality. Toronto.

FRANÇA, J.-A.

1977 Lisboa Pombalina e o Iluminismo. [bewerkte Portugese vertaling van de Franse dissertatie uit 1965]. 2ª edição revista e aumentada. Lisboa.

FRECHES, C.-H.

1982 Pombal et la Compagnie de Jesus: la campagne de pamphlets, in: Revista de história das ideias, IV, I: 299-327.

FRIJHOFF, W.

1985 Bij wijze van opening, in: M. VOVELLE, Mentaliteitsgeschiedenis: essays over leef-en beeldwereld. Nijmegen.

GOUBERT, P.; D. ROCHE

1984 Les Français et l'Ancien Régime. Dl 2: Culture et société. Paris.

GOUREVITCH, A.J.

1983 Les catégories de la culture médiévale. Paris.

HAZARD, P.

1941 Le problème du mal dans la conscience européenne du dix-huitième siècle, in: Romanic review: a quarterly journal devoted to research in the romance languages and literatures, 32: 147-171.

JAKOBSON, R.

1963 Essais de linguistique générale. Paris.

KANT, I. M.

1910 Von den Ursachen der Erderschütterungen bei Gelegenheit des Unglücks, welches die westliche Länder von Europa gegen das Ende des vorigen Jahres betroffen hat (417-427); Geschichte und Naturbeschreibung der merkwürdigsten Vorfälle des Erdbebens, welches an dem Ende des 1755sten Jahres einen grossen Theil der Erde erschüttert hat (429-461); M. Immanuel Kants fortgesetzte Betrachtung der seit einiger Zeit wahrgenommenen Erderschütterungen (463-472). In: Kant's Werke. D1 I: Vorkritische Schriften. Berlin (oorspr. 1756).

KEMMERER, A.

1958 Das Erdbeben von Lissabon in seiner Beziehung zum Problem des Übels in der Welt. Diss. Frankfurt am Main.

KENDRICK, T. D.

1956 The Lisbon earthquake. London.

KLEVER, W. N. A.

1986 Archeologie van de economie. Nijmegen.

LEIBNIZ, G. W.

1959 Troisième Écrit de Mr. Leibniz. Ou Réponse à la seconde Réplique de Mr. Clarke (751-753). In: Opera philosophica quae exstant latina gallica germanica omnia... Aalen (oorspr. 1840)

LOUPES, P.

1985 L'Espagne de 1780 à 1802. Paris.

MACEDO, J. B. de

1982 A situação económica no tempo de Pombal: alguns aspectos. Lisboa.

MAGALHAES GODINHO, V.

1955 Prix et monnaies au Portugal 1750-1850. Paris.

MARCADÉ, J.

1978 Frei Manuel do Cenáculo Vilas Boas, évêque de Beja, archevêque d'Evora (1770-1814). Paris.

- MATOS SEQUEIRA, G. de**
 1916-1933 Depois do Terremoto: subsídios para a história dos bairros ocidentais de Lisboa. 4 dln. Lisboa.
- MAYBURY, R. H. (ed)**
 1986. Violent forces of nature. Mt. Airy, Maryland.
- MENDES CORREIA, A. A.**
 1929 Geologia e antropologia em Portugal. Lisboa.
- MILLER, S. J.**
 1978 Portugal and Rome c. 1748-1830: an aspect of the Catholic Enlightenment. Roma.
- MONTESSUS DE BALLORE, F. de**
 1915 Bibliografía general de temblores y terremotos. Dl 3. Santiago de Chile.
- MOREIRA DE MENDONÇA, V. A.**
 1756 Dissertação Philosophica sobre o Terremoto de Portugal do Primeiro de Novembro de 1755. Expendem-se as suas Causas Physicas, as dos seus Efeitos, e Prognosticos. Lisboa.
- MOYAERT, P.**
 1976 De metafoor en de metonymie als basisstructuren van de taal bij J. Lacan, in: Tijdschrift voor Filosofie, 38, 3: 436-458.
- OSORIO, B.**
 1918 O terremoto de Lisboa de 1531, in: Boletim da segunda classe da Academia das Sciencias de Lisboa, 12: 342-363.
- PEREIRA DE SOUSA, F. L.**
 1909 Efeitos do terramoto de 1755 nas construções de Lisboa. Lisboa.
- PEREIRA DE SOUSA, F. L.**
 1919-1932 O terremoto do 1° de Novembro de 1755 em Portugal e um estudo demografico. 4 dln. Lisboa.
- PESSOA, F.**
 1983 Gedichten. Keuze, vertaling en nawoord van August Willemssen. Amsterdam.

POCOCK, J. G. A.

1975 The Machiavellian moment: Florentine political thought and the Atlantic republican tradition. Princeton.

PORTUGAL, F.; A. de MATOS

1974 Lisboa em 1758: Memórias Paroquiais de Lisboa. Lisboa.

RODRIGUES, M. A.

1982 Pombal e D. Miguel da Anunciação, Bispo de Coimbra, in: Revista de história das ideias, IV, I: 207-298.

ROHRER, B.

1933 Das Erdbeben von Lissabon in der französischen Literatur des achtzehnten Jahrhunderts. Heidelberg.

ROUSSEAU, J.-J.

1969 Lettre de J.-J. Rousseau à Monsieur de Voltaire. Le 18 août 1756. In: Oeuvres complètes, IV: 1059-1078. Paris (oorspr. 1756).

ROUSSEAU, J.-J.

1967 Essai sur l'origine des langues. Paris (oorspr. 1817).

ROUSSEAU, J.-J.

1964-1969 Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité... In: Oeuvres complètes, III. Paris.

SANTOS, C. dos

1982 António Pereira de Figueiredo, Pombal e a Aufklärung. Ensaio sobre o Regalismo e o Jansenismo em Portugal na 2.ª metade do século XVIII, in: Revista de história das ideias, IV, I: 167-203.

SARAMAGO, J.

1987 A jangada de pedra. Lisboa.

SAUSSURE, F. de

1962 Cours de linguistique générale. Publ. par Ch. Bally et A. Sechehaye. Paris (oorspr. 1915).

SIEGEL, S.

1956 Nonparametric statistics for the behavioral sciences. Tokyo etc.

TUCCI CARNEIRO, M. L.

1986 Santidade e maleficio, in: Revista de história das ideias, VIII, I: 161-181.

VANDEWETERING, M.

1982 Moralizing in puritan natural-science: mysteriousness in earthquake sermons, in: Journal of the history of ideas, 43, 3: 417-438.

VOLTAIRE

1827 Poème sur le désastre de Lisbonne, en 1755 In: Oeuvres complètes, I: 189-214. Bruxelles (courspr. 1756).

WHITROW, G. J.

1988 Time in history: the evolution of our general awareness of time and temporal perspective. Oxford etc.

WILDENBEEST, G.

1988 "Keeping up with the times": time and its rhythms in the countryside, in: The Netherlands' journal of sociology, 24, 2: 132-145.